

AMİSOS / AMISOS

Cilt/ Volume 9, Sayı/ Issue Özel Sayı (Temmuz/ July 2024), ss./pp. 1-30
ISSN: 2587-2222 / e-ISSN: 2587-2230
DOI: 10.48122/amisos.1476173

Özgün Makale / Original Article

Geliş Tarihi/ Received: 30. 04. 2024
Kabul Tarihi/ Accepted: 08. 07. 2024

ORTAÇAĞ ERZURUM'UNDA KENTLEŞME KÜLTÜRÜ İLE SOSYO-KÜLTÜREL HAYATA DAİR BAZI TESPİTLER

EXAMINATION OF URBANIZATION CULTURE AND SOCIO-CULTURAL LIFE IN MEDIEVAL ERZURUM

Yavuz Selim ALTINOK*

Öz

Horasan'da bir devlet kurmak suretiyle tarih sahnesinde yerini alan Büyük Selçuklu Devleti, batıya doğru genişleme politikası çerçevesinde önce Kafkaslara oradan da Anadolu içlerine kadar ilerlemiştir. Özellikle Anadolu'nun hâkimiyet süreci 1075 İznik merkezli kurulan Türkiye Selçuklu Devleti döneminde gerçekleşmiştir. Bunun sebebi ise Anadolu coğrafyasında kurulmuş bir devlet olması dolayısıyladır. Değişen siyasi sınırlar ve çevre, şehirlerin idaresi noktasında da önemli değişimleri beraberinde getirmiş, Türk kültürü kazanılan topraklarda hızla yayılmaya ve yaşatılmaya başlanmıştır. Bu topraklardan biri de hiç şüphesiz Erzurum'dur. Sahip olduğu stratejik yapısı dolayısıyla Kafkaslar ve İran'a giriş kapısı özelliği taşıması, şehri önemli kılan özelliklerden sadece bir kaçıdır. Türklerin hâkimiyetiyle beraber şehir, sosyo-kültürel hayatını faal bir şekilde sürdürmeye devam etmiş, Ortaçağ boyunca da önemini korumaya devam etmiştir. Bu bağlamda makale, tarihi zenginlikleriyle bir kültür şehri olan Erzurum'un fiziki yapısı, kentte yaşayan insan nüfusu, etnik yapı, şehir halkının gündelik hayatı ve insanın insana olan yaklaşımları ve adetleri hakkında bilgi vermeye hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Kentleşme, Kültür, Nüfus, Gelenek ve Görenek.

Abstract

The Great Seljuk State, which emerged by establishing a state in Khurasan, expanded westward, first towards the Caucasus and then into the heart of Anatolia within the framework of its expansion policy. The process of dominance over Anatolia occurred especially during the period of the

* Sorumlu Yazar/Responsible Author: Doktorant, Öğr. Gör., Akdeniz Üniversitesi, Demre Dr. Hasan Ünal Meslek Yüksekokulu, Antalya/Türkiye. E-posta: yselimaltinok@akdeniz.edu.tr ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8060-4909>

Sultanate of Rum, established with its center in İznik in 1075. This was due to its establishment as a state in the Anatolian geography. Changing borders and environment brought significant changes in the administration of cities, leading to the rapid spread of Turkish culture in the acquired territories. One of these territories is undoubtedly Erzurum. Its strategic location as a gateway to the Caucasus and Iran, among other factors, makes the city significant. With the dominance of the Turks, the city actively continued its socio-cultural life and maintained its importance throughout the medieval period. In this context, this article aims to provide information about the physical structure of Erzurum, its urban population, ethnic composition, the daily life of the city's inhabitants, and their customs and attitudes towards each other, highlighting its historical richness as a cultural city.

Keywords: Erzurum, Urbanization, Culture, Population, Tradition and Customs.

Giriş

Erzurum, jeopolitik ve jeostratejik konumu dolayısıyla birçok medeniyete ev sahipliği yapmış önemli kentlerden biridir. Türklerin fethi öncesi Erzurum, Bizans İmparatorluğunun idaresi altında bulunuyordu. Türklerin şehre hâkim olmasının ardından Anadolu'ya doğru yapılan göçler, şehirlerin siyasi ve sosyal hayatlarında bir takım değişimleri de beraberinde getirmiştir. Bu değişim ve dönüşümü belirgin bir şekilde yaşayan şehirlerden biri de şüphesiz Erzurum'dur. Kuruluşu M.Ö. 4000 yıllarına kadar dayanan şehrin, Anadolu'yu kuzey-güney ve doğu-batı yönünde birbirine bağlayan stratejik bir noktada yer aldığı bilinmektedir. Erzurum Türk fetihlerine kadar Persler, Sasaniler, Romalılar, Bizanslılar, Araplar gibi çeşitli uygarlıkların hâkimiyeti altında kaldığından

¹ kültürel değerler noktasında kozmopolit bir yapıya sahip olmuştur. Şehrin bilinen ilk ismi, kurucusu Bizans İmparatoru II. Theodosios'a (408-450) atfen "Theodosiopolis"dir.² Ermeniler bu kente, "Karannis Karin, Karna ve Karin, Karnoi, Kalhak" isimlerini vermişlerdir. İslami dönemde Erzurum ve çevresi için "Kalikalâ" ifadesi kullanırken sonraki süreçte "Garana, Arzen, Arze, Erzen-i Rum, Erzürüm ve Erzurum" ifadeleri sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır³.

Bizans-Sasani mücadelesinde önemli bir yere sahip olan şehirde, Theodosiopolis merkezli bir komutanlık meydana getirilmiş, hem kentin hem de imparatorluğun doğu sınırı savunma noktasında güçlendirilmiştir⁴. Şehrin 653 yılında Müslümanların eline geçmesiyle X. yüzyılın ortalarına kadar özellikle ticaret yolları sebebiyle mücadeleler devam etmiştir. Oldukça uzun süren bu mücadelenin galibi Bizans İmparatorluğu olmuş⁵, XI. yüzyılın ortalarına kadar da bu hâkimiyet devam etmiştir. Bu dönemden itibaren Çağrı ve Tuğrul Beyler, Büyük Selçuklu Devleti topraklarını Anadolu'ya doğru genişletme politikası çerçevesinde İbrahim Yınal, Kutalmış, Hasan, Yakuti, Alp Sungur gibi Selçuklu meliklerini görevlendirmişlerdir⁶.

¹ Pehlivan 1984, 90; Konukçu 1989, 10; Çolakoğlu 2014, 30; Gürbüz 2016, 132; Kara 2017, 360; Gündoğdu 2018, 178.

² Vryonis 1971, 17; Grousset 2005, 176. V. yüzyılın başlarında Bizanslılar ile Sasaniler arasında Erzurum ve çevresinde meydana gelen savaşlar kentin iki devlet arasında sürekli el değiştirmesine neden olmuştur. Bizans İmparatoru II. Theodosios, Sasani saldırılarını engellemek için V. yüzyılın ilk yıllarında (415-422) şark orduları kumandanı Anatolius'a Theodosiopolis şehrini kurdurtmuştur. Kurulan bu şehir Garin coğrafyasında yer almakla beraber, Fırat Nehrinin kaynağına yakın konumlandırılmıştır. Bu yerleşim yerine yakın olan Ardzen şehrinin halkı bu yeni kurulan şehre göç etmiştir. Bu nedenle şehrin üç ismi olmuştur. Bu isimler "Garin, Ardzen-errum ve Theodosiopolis"tir. Bkz. Urfalı Mateos 2019, 117; Beygu 1936, 16;

³ El-Belâzurî 2013, 225; Beygu 1936, 16-17; Konyalı 1960, 21, 29; Konukçu 1989, 13; Küçük 1995, 321; Eğilmez 2007, 188; Gürbüz 2016, 132; Köse 2022:161.

⁴ Honigman 1970, 178; Sinclair 1989, 274; Eğilmez 2007, 196.

⁵ Beygu 1936, 34-35; Konyalı 1960, 12-13; Yalçın 1992, 36; Özen 2016, 258; Turan 2017, 45.

⁶ Anadolu'nun fethi ile vazifelendirilen Selçuklu Melikleri farklı bölgelere akınlar düzenlemişlerdir. Meliklerden Hasan Bey, Erzurum ve Pasin ovasına sefer düzenleyerek buraları fethetmiş ancak akabinde Bizans kuvvetlerinin pususu neticesinde şehit olmuştur. Bu olayın ardından 1048 yılında Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in emri ile İbrahim Yınal ve Kutalmış birleşmişler ve Bizans İmparatorluğu ordusunu Pasin ovasında gerçekleşen savaş sonucunda büyük bir yenilgiye uğratmışlardır. Bkz. Urfalı Mateos 2019, 85-90; Turan 2018, 48.

Selçuklular, İbrahim Yınal idaresinde 1048 yılında⁷ şehri ele geçirmişler ve şehre önce Erzen-i Rum sonrasında da Erzurum adı verilmiştir⁸. Pasinler Zaferi'ne rağmen Selçuklular surları çok sağlam olan kenti tamamıyla ele geçirememişlerdir. Theodosiopolis kale-kentinin tam anlamıyla Türklerin eline geçmesi Malazgirt Zaferi'nin ardından Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın kumandanlarından Ebû'l-Kasım Saltuk'a Erzurum ve çevresini iktâ olarak vermesiyle gerçekleşmiştir. Bu sayede Erzurum ve çevresinde 1071-1202 tarihleri⁹ arasında varlığını sürdüren Saltuklu Beyliği kurulmuştur.¹⁰

1. Erzurum'da Kentleşme Süreci

Anadolu VI.-XI. yüzyıllar aralığında birçok saldırı ve yağma faaliyetlerine maruz kaldığından bölgede tam anlamıyla siyasi bir otorite söz konusu değildi. Devletlerarası mücadele siyasi otoritenin sürekli değişmesine neden olduğundan istikrarsız bir yönetimin getirmiş olduğu bozuk bir düzen bulunmaktaydı. Anadolu'daki köy ve kasabalarda yaşanan güvenlik sorunları şehirlere olan göçleri arttırdı. Bu düzensiz göç dalgaları doğal olarak kentlerdeki ekonomik yapının da zarar görmesine neden oldu¹¹. Anadolu'daki şehirler, kale yapısı olarak sarp ve küçük bir sahayı oluşturmaktaydı. Diyar-ı Bekir, İznik, Malatya, gibi bazı şehirlerin kaleleri gerçek bir kent nüfusunu içine alıp, barındırabilecek ölçüdeyken, diğer kaleler dar ve yalnızca 200 kadar evi içine alabilecek kapasitedeydi. Bu kent ve kalelerde insan nüfusu da çok azdı. Bu gibi durumlar Türklerin, Anadolu'daki kale ve kentleri kolayca ele geçirmelerini kolaylaştırdı¹².

Erzurum'da, Saltuklu Beyliği ile birlikte Türk hâkimiyeti başlayınca Bizans İmparatorluğu'ndan miras kalan kale ve surlara bu dönemde yenileri eklendi. Saltuklu Beyliği döneminde iç kalenin güney tarafına bakan duvarlarının bir bölümü ile batı, güney ve doğu tarafındaki duvarların bir kısmı yapıldı.¹³ Ayrıca İç kalede Saltuklu Beyliği Dönemi'nde yapılan önemli mimari yapılar da bulunmaktadır. Bunlardan biri Tepsi Minare veya Saat Kulesi olarak bilinen, gözetleme kulesi olarak kullanılan, kesme taş kaide üzerine yerleştirilmiş silindirik gövdeli minaredir. Minarenin gövdesinin üst kısmında yer alan kûfi kitabeğe göre bu mimari eser "*Şemsü'l Mülûk ve'l Ümem*" unvanlı İnanç Yabgu Alp Tuğrul Beğ Ebû'l Muzaffer Gazi bin Kasım tarafından 1124-1132 tarihleri¹⁴ arasında inşa ettirildi.¹⁵

Tepsi Minare'nin benzerleri ve ilk örneklerine Türkistan ve İran'da rastlanmaktadır. Bu minareler; Gazneliler, Sâ mânîler, Karahanlılar ve Büyük Selçuklular dönemlerinde ahşap ve kerpiç malzeme kullanılarak inşa edilmişlerdir. Ahşap malzeme kullanılarak inşa edilen minareler tahrip olmuş ve günümüze kadar ulaşamamıştır. IX.-X. yüzyıllara tarihlenen ve Sâ mânî Devri'nden kalan Kışman Tepe Minaresi, Başane Cami Minaresi, Peykend Minaresi, Çilburç Cami Minaresi, Genurid Minaresi ve Madua Minaresi ise kerpiç malzeme kullanılarak

⁷ Ermeni tarihçi Urfalı Mateos'a göre İbrahim Yınal ve Kutalmış'ın Anadolu seferlerinin tarihi 1048 değil 1049'dur. Bkz. Urfalı Mateos 2019, 85.

⁸ Tanyeli 1987, 72; Turan 2017, 46.

⁹ Mükrimin Halil Yinanç, Saltuklu Beyliği'nin kuruluş tarihini 1071 değil 1080 olarak iddia etmektedir. İddiasını ise Erzurum'un fethinin çeşitli nedenlerden geciktiğini belirterek kentin, 1080 yılında Sultan Melikşah devrinde ele geçirildiğini ve beyliğin aynı tarihte Emîr Saltuk'un dedesi olan Ebu'l-Kâsım tarafından kurulduğunu söyleyerek desteklemektedir. Bkz. Yinanç 1944, 111.

¹⁰ Urfalı Mateos 2019, 140-143; Beygu 1936, 36; Honigmann 1970, 175; Cahen 2012, 48-50; Sümer 2015, 32; Turan 2017, 19-22; Kesik 2018, 49-53.

¹¹ Kuban 1968, 56-57; Solmaz 2011, 146-148.

¹² Baykara 2002, 228-229.

¹³ Beygu 1936, 29.

¹⁴ Nazmi Sevgen 1959 yılında yayınlanan Anadolu Kaleleri isimli eserinde Tepsi Minare'nin Emir Saltuk tarafından 1184 yılında inşa edildiğini belirtmektedir. Bkz. Sevgen 1959, 118. Ancak bu bilgi yukarıda da belirtildiği üzere minarenin gövdesindeki kitabeden de anlaşılacağı üzere yanlıştır.

¹⁵ Çobanoğlu 2001: 243, Günaşdı 2015, 345; Gündoğdu 2018, 183.

inşa edilmiş, XI.-XII. yüzyıllarda tuğla ile kaplanmışır.¹⁶ Karahanlı Dönemi'nden günümüze ulaşan, tıpkı Tepsi Minare gibi camiden uzakta inşa edilen, yüksekte bir girişi olan ve bulunduğu camiye köprü yardımıyla ulaşılan minareler de mevcuttur. Özellikle XI.-XII. yüzyıllara tarihlenen ve Kırgızistan ile Özbekistan sınırları içerisinde yer alan Özkend Minaresi, Burana Minaresi, Çar Kurgan Minaresi, Kalan Minare, Şah Zinde Minaresi, Vabkent Minaresi örneklerden bazılarıdır.¹⁷ Selçuklu Dönemi'nden kalan, günümüz İran coğrafyasında bulunan ve XI. yüzyıla tarihlenen Save Meydan Cami Minaresi, Damgan Minaresi, Zevvare Pamenar Cami Minaresi, Isfahan Cami Minaresi, Keşan Cami Minaresi, Barsiyan Cami Minaresi, Kirman Cami Minaresi de yine Tepsi Minare ile benzerlikler göstermektedir.¹⁸ Res. 2'de Burana Minaresi ve Damgan Minaresi gösterilmektedir.

Anadolu'da inşa edilen minareler incelendiğinde özellikle Türkistan coğrafyasından etkilenildiği ve farklılaşarak geliştiği söylenebilir. Türkistan'da silindirik gövdeli olarak inşa edilen minareler farklı biçimlerde Anadolu'da da devam ettirilmiştir. O. Uysal, Anadolu minareleri için "*Türk minare mimarisinde temel biçim anlayışı hep aynı kalmış; fakat zaman içerisinde detaylarda bazı değişiklikler ve gelişmeler olmuştur.*"¹⁹ şeklinde tespitte bulunmuştur. Bu değişikliklerin oluşmasında Anadolu'daki yerel unsurların etkisinin de olduğu düşünülebilir. Karahanlılar ile başlayan Selçuklular ile sürdürülen ve Osmanlı Devri'ne kadar devam eden minare formunun en güzel örneklerinden biri de şüphesiz Erzurum Tepsi Minare'dir. Özellikle minarenin yapımında kullanılan tuğlaların yerleştirilme şekli ve minare süslemeleri bu benzerliğin en önemli kanıtlarındandır.

İç kalede yapılan ve Erzurum'un en eski Türk yapısı olarak bilinen bir diğer mimari eser Kale Mescidi'dir. XII. yüzyıl özelliği gösteren bu eser iç kalenin güney kısmında yarı silindirik bir burca dayandırılmıştır. Dörtgen planlı ve derinlemesine inşa edilen mescidin yanında yer alan Tepsi Minare ile birlikte yapıldığı düşünülmektedir.²⁰ XI.-XII. yüzyıllarda İran ve Azerbaycan'da inşa edilen camilerde olduğu gibi Kale Mescidi'nde de son cemaat yeri bulunmamaktadır.²¹ Kale Mescidi'nin, Türkistan ve İran'da inşa edilen camilerden etkilenilerek Anadolu'ya özgü bölgesel özelliklerinde eklenmesi ile yapıldığı söylenebilir. Res. 3'de XII. yüzyılda inşa edilmiş Kale Mescidi ve Tepsi Minare gösterilmektedir.

Kenti meydana getiren unsurlardan biri de dış surlarda yer alan kale kapılarıdır. Bu kapılar, dış çevre ile bağlantıyı sağladığı gibi yine çevre yerleşimlerden kente ulaşan yolların kale ile bağlantısını oluşturarak kent içerisinde dolaşan ana yolları ortaya çıkarmaktadır. Bu yollar, genel olarak sur kapılarının önlerinde toplanarak iç kısımlara doğru daralmaya başlamaktadır. Ayrıca kale kapıları sayesinde kente giriş çıkışlar güvenlik de göz önünde bulundurularak kontrollü bir şekilde sağlanırdı.²² Bu kapılar, Selçuklu şehirlerinin hemen hemen hepsinde olmakla beraber yaklaşık dört tane kadardı. Şehrin büyüklüğüne göre bu kapıların sayıları artabilmekteydi.²³ Erzurum kenti de, tıpkı Büyük Selçuklu şehirlerinde olduğu gibi iç kale ve surlara ait olan dört kapı aracılığıyla dış dünyaya açılmaktaydı. Bunlar; Tebriz Kapı, Gürcü Kapı, Erzincan Kapı ve Yeni Kapı'dır. Ancak ilerleyen dönemde şehrin büyüüp genişlemesi nedeniyle kale kapılarına Kars Kapı, Kavak Kapı, İstanbul Kapı, Harput Kapı, Kan

¹⁶ Çeşmeli 2006, 103.

¹⁷ Çeşmeli 2006, 107-118; Kındıgılı 2018, 274.

¹⁸ Çeşmeli 2006, 106-107.

¹⁹ Uysal 1990, 510.

²⁰ Beygu 1936, 96; Konyalı 1960, 219; Çobanoğlu 2001, 243; Boran 2011, 17; Günaşdı 2015, 345; Gündoğdu 2018, 184.

²¹ Özkan 2016, 164.

²² Eravşar 2002, 337; Okuyan 2019, 55.

²³ Bala 1987, 1069; Togan 1987, 429; Metin 2014, 361.

Kapı isimli yeni kapılar eklenmiştir.²⁴ Bahsi geçen kale kapılarının isimleri hâlihazırda Erzurum'da semt adları olarak kullanılmaktadır.

Türkler, Anadolu'da fethettikleri kentlerde Türk-İslâm kimliğinin oluşması için belirli kurallar çerçevesinde bazı hususları uygulamaya koyarlardı. Bunlardan ilki ele geçirilen kente bir ibadethane inşa edilmesi ve buranın yakınına bir Türk Mahallesi kurulmasıydı. Kurulan mahalle iç kale içerisinde konumlandırılırdı. Erzurum'un fethinden sonra yapılan Ulu Cami²⁵ ve yakınına kurulan mahalle de bu özellikler dikkate alınarak oluşturulmuştu. Mahalle kavramı araştırmanın ilerleyen bölümlerinde detaylı ele alındığından biz burada cami olgusu üzerinde duracağız. İslâm kentlerinin oluşmasında esas unsuru oluşturan camiler, doğal olarak Türk kentlerinin de önemli bir birimi konumundaydılar. Erzurum Ulu Cami de kent hayatında dini, sosyal ve kültürel yapılanmayı yansıttığından önemli bir yeri teşkil etmekteydi.

Erzurum Ulu Cami ve Anadolu'da yapılan diğer Ulu Camiler anıtsal İslâm yapılarının inşası biçiminde yerleşim düzenini meydana getirmiş ve aynı zamanda kentin mekânsal yapılandırmasını şekillendirmiştir.²⁶ Türk-İslâm kültürünü yansıtan Anadolu'daki Ulu Camilerin daha eski örneklerine Büyük Selçuklular Dönemi'nde rastlamak mümkündür. Örneğin, Selçuklularda Mescid-i Cami ismiyle bilinen cami, kentin en büyük ibadethanesidir. Ravendî; Selçuklular'ın ilk başkenti olan Nişâbur'daki Mutarriz isimli Mescid-i Cami'nin çok büyük olduğunu, yaklaşık bin kişinin bu camide ibadet ettiğini ve camide yakılan ateş vasıtasıyla tüm kentin aydınlatıldığını belirtmektedir.²⁷ Bu bilgilerden hareketle Erzurum Ulu Cami'nin, Büyük Selçuklu Devleti'nin özellikle İran coğrafyasındaki camilerinden etkilenilerek inşa edildiği, kent hayatında ise dini ve sosyo-kültürel olarak aynı işlevleri yerine getirdiği söylenebilir. Ayrıca Ulu Cami'nin inşa dönemi olan Saltuklu Devri, Erzurum'da Türk kentleşme sürecinin başladığı dönemdir. Kentin, her alanda olduğu gibi sosyo-kültürel açıdan da gelişmesinin bu beylik dönemiyle başladığı kabul edilmektedir. Res. 4 ve 5'de XII. yüzyılda inşa edilmiş Ulu Cami'nin dış ve iç görüntüsü gösterilmektedir.

Saltuklu Beyliği'nin ardından Erzurum ve çevresinde hâkimiyet tesis eden Selçuklular ve İlhanlılar Dönemi'nde ticaret merkezi olmasından dolayı büyüyen kente, insanların toplanmasıyla nüfus artmıştır. Kentin bu dönemde ticaret merkezi olduğunu gösteren önemli kanıtlardan biri de 1236 yılından önce Kazvin vilayetinden Erzurum'a gelen Emir Şemseddin Ömer-i Kazvinî'nin söyledikleridir. Kazvinî Erzurum'da yaşadıklarını şöyle anlatmaktadır.²⁸

“Günlerin hadiselerinden bir hadise ve zamanın olaylarından bir olay sebebiyle ana yurdum, doğum yerim, iyiliklerin kaynağı ve hür kimselerin toplandığı yer olan Kazvin'i terk ederek ticaret yolunu tuttum. Ticari geçim temini için kendime meslek edindim. Erzurum'a varınca her çeşit nimetlerle dolu ve her türlü imkânlarla olan bir şehir olarak gördüm. Kendi kendime, bu şehirde oturmalsın, yüce cennetin kışkırdığı bu yeri mesken tutmalsın, dedim ve hemen o gurbet elini yurt seçtim. Birçok vefalı dost edindim. Yolculuk defterini dürerek, güzelliklerle dolu orada yaşamaya başladım.

²⁴ Beygu 1936, 21-22; Sevgen 1959, 119; Konyalı 1960, 92, 132; Günaşdı 2015, 345; Gündoğdu 2018, 184-185; Solmaz 1999, 232.

²⁵ Ulu Cami, üzerindeki kitabesinden anlaşıldığı üzere 1179 yılında Nasireddin Muhammed tarafından yaptırılmıştır. Cami'nin mimarı Ebü'l Feth Mehmed'dir. İnşa malzemesi kesme taş olan Cami'nin en eski tamir kitabesi 1639 tarihlidir. Avlusuz olarak inşa edilen cami yedi nefli ve dikdörtgen planlıdır. Çatısı düz toprak damla kapatılan Cami'nin köşesine minaresi yapılmıştır. Bkz. Beygu 1936, 100; Akçıl 2009, 56; Uluçam, 2012: 101-102.

²⁶ Erdmann 1961, 94-101; Baykara 1996, 34-59.

²⁷ Râvendî 1364hş/1985, 180.

²⁸ İbn Bibi 2020, 437-438.

Geçimimi arzuladığım şekilde temin ederek vakit geçirdim. Çok miktarda mala, kumaşa ve nimete sahip oldum.”

Dönemin önemli kaynaklarından biri olan Yâkût el-Hamevî de 1230'lu yıllarda kentin ticarî hacmi ve ekonomisi ile ilgili önemli bilgiler vererek, Erzurum'un idarî olarak bağımsız bir yapıya sahip olduğunu, kentin çok geniş sahaya yayıldığını ve kentte birçok hayratın bulunduğunu söylemektedir.²⁹ Hayrat sayısının fazla olması kentin ekonomik olarak ileri seviyede olduğunu kanıtlayan unsurlardan biridir. 1243 yılında gerçekleşen Köseadağ Savaşı³⁰ sonrası Anadolu'da Moğol tahakkümü başlamıştır. Bu nedenle Selçuklu Ülkesi'nin payitahtı olan Konya başta olmak üzere, ülkenin batı bölümünde ekonomik daralmalar yaşanmıştır. Ülkenin doğusu ise başta Erzurum olmak üzere ekonomik büyümenin gerçekleştiği yerler olmuştur.³¹

Ticarî faaliyetlerin önce Saltuklu sonrasında Selçuklu ve Moğol tahakkümü dönemlerinde yoğun olması doğal olarak Erzurum'un nüfusunu artırmış, bu durum kent yapısının değişmesini ve gelişmesini sağlamış, ayrıca sosyo-kültürel zenginliğin artmasına da vesile olmuştur. Kentte gerçekleştirilen ticarî faaliyetlerin en önemlileri arasında tarım ve hayvancılık yer almaktadır. Hayvancılığın ne kadar yoğun yapıldığını dönemin seyyahlarından ve ana kaynaklarından öğrenebilmekteyiz. Örneğin ünlü seyyah Marco Polo, Erzurum'un geniş otlaklara sahip olduğunu, bazı Tatar grupların hayvancılıkla uğraştıklarını belirtmektedir.³² Dönemin bir diğer önemli kaynağı olan İbnü'l-Esir ise, 1226 yılında bir tacirin Erzurum'dan Tebriz'e giden bir kervanda 20 bin koyununun olduğunu söylemektedir.³³

Türklerin, Anadolu'ya gelmeden önce Türkistan ve İran coğrafyasındaki başlıca geçim kaynağının hayvancılık olduğu bilinmektedir. Ana kaynaklardaki bilgilerden hareketle Erzurum'da yoğun olarak gerçekleştirilen ve kent ekonomisinin temelini oluşturan hayvancılık faaliyetlerinin Anadolu'da öğrenilerek yapılmadığı, tam tersine daha eskiye dayandığı söylenebilir. Bu da kentteki sosyo-kültürel yapıyı oluşturan faktörlerden biri olan ekonomik ve ticarî faaliyetlerin eski Türk geleneklerine göre şekillendiğini ve devam ettirildiğini göstermektedir.

Erzurum'un sosyo-kültürel yapısını anlayacağımız faktörlerden biri de araştırmanın tarih aralığı içerisinde kentte icra edilen mesleklerdir. Debbacılık³⁴, dokumacılık, madencilik,

²⁹ Yâkût el-Hamevî 1977, 150

³⁰ Anadolu Selçuklu tarihi açısından çok önemli bir yere sahip olan Köseadağ Savaşı 3 Temmuz 1243 tarihinde Anadolu Selçukluları ile Moğollar arasında gerçekleşmiştir. Savaş'ın sonucunda Anadolu Selçuklu Devleti yıkılış sürecine girerken, Moğollar, Anadolu'nun tek hâkimi olmuştur. Ekonomik ve refah açısından çok yüksek bir seviyede olana Anadolu, savaştan sonra Moğol tahribatına açık hale gelmiş ve Cengizogulları tarafından istila edilmiştir. Bkz. Göksu 2009, 1-14.

³¹ Cahen 2012, 317-320.

³² Marco Polo 2017, 20.

³³ İbnü'l-Esir XII 1986, 419-420.

³⁴ Hayvanların derilerinin kurutulduktan sonra sanayide kullanılmadan önce terbiye edilmesi ve tabaklanması işleriyle uğraşanlara debbacı, debbacıların çalıştıkları yere ise debbacıstan veya tabakhane denilmektedir. Bkz. Merçil 2000, 33-34.

bâzergân³⁵, mutrib³⁶, nevhager³⁷ bunlardan bazılarıdır. Bu mesleklere sadece Erzurum'da değil, Ahi Teşkilatı sayesinde Anadolu'nun neredeyse her yerinde rastlanılmaktadır. Yine bahsi geçen meslekler Türkler tarafından Anadolu'nun fethi öncesinde de bilinen ve yapılan iş kollarıdır.

XIII. yüzyıl başlarından itibaren kent, batıdan doğuya doğru büyüyerek genişlemiştir. Bu dönemde üç ayrı surla çevrili olan kente, giriş çıkışlar yukarıda ismi geçen dört kapı ile sağlanırdı. Kalın demir levhaların kalas gibi tahtalara çivilenmesiyle yapılan bu kapılar dışında kente başka bir yerden giriş-çıkış gerçekleştirilemezdi.³⁸ Res. 6'de Erzurum'un XI-XV. yüzyıllar arasındaki fiziksel yapısı gösterilmektedir.

Erzurum'da yaşayan yerli halktan varlıklı olanlar iç kalede yaşardı. Kentte yer alan en eski binalar yine bu iç kale içerisinde bulunurdu. A. Ş. Beygu, XII. ve XIII. yüzyılda Selçuklu hamamlarının, yer yer görülen kurşuni karışımı ve kahverengi renkte olan kümbetlerin, işlemeli çeşmelerin, köprülerin, çinilerle süslü medresenin ve çinî, mermer, tuğlarla inşa edilmiş emirlerin saraylarının Erzurum'u süslediğini ifade etmektedir.³⁹

Türklerin Anadolu'yu fethetmeleriyle eş güdümlü olarak kentlerde fiziksel değişimler de meydana gelmeye başladı. Erzurum'un fiziksel değişimi; Konya, Kayseri ve Sivas kentlerindeki gibi önem arz etmese de XIV. yüzyıla kadar devam eden bir büyüme gerçekleşti. Bu büyüme ile birlikte Erzurum, açık bir kent hüviyetine kavuştu.⁴⁰ Buna ek olarak, Res. 7 ve 8'de görüleceği üzere, kentin XIII. yüzyıldaki yapı oluşumunun, XVI. ve XVIII. yüzyıllara ait olan minyatürün ve gravürün yapıldığı devirlerden çok da farklılık göstermediği söylenebilir. Erzurum her ne kadar açık bir kent halini alsa da kentin surları önemini korumayı sürdürdü. Surların önemini koruduğunun kanıtı XIII. ve XIV. yüzyıllarda kümbetler haricindeki önemli mimari eserlerin surların içerisinde yer almasıdır. Erzurum'un varoş kısımları Kayseri kadar geniş bir sahaya yayılmamıştır. Ayrıca Erzurum'un fethinden sonra Hristiyan ahalinin Türkler tarafından surların dışına çıkarıldığı kentte inşa edilen kiliselerin yine sur dışında yer almasından dolayı düşünülebilir.⁴¹

2. Erzurum'un Kentleşmesine Etki Eden Bir Unsur Olarak Nüfus ve Sayısal Artış

Nüfus hem yapısı hem de büyüklüğü ile yerleşim yerlerinde toplum hayatını etkileyen en önemli unsurlardan biridir. Bu durum bir kentin sosyo-kültürel yapısının gelişiminde de kendisini göstermektedir. XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Türkler ile Bizans İmparatorluğu arasında Anadolu hâkimiyeti için başlayan mücadele ve aynı yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Haçlı Seferleri Anadolu'daki kentlerde, kasabalarda ve köylerde yıkımlar meydana getirdi. Bu olaylar ekonominin zarar görmesine ve küçük yerleşim yerlerinden büyük kentlere göçler yaşanmasına neden olarak nüfusun azalmasına sebebiyet verdi.⁴² Ayrıca yaşananlar Anadolu'da siyasî otorite boşluğu oluşturdu. Nüfusun az olması Türklerin yeni geldikleri bu

³⁵ Bâzergânlar, tüccar olarak bilinirler ve ticaret ile geçimlerini sağlarlardı. bâzergânlar, mal temin etmek için hem Anadolu'yu gezerler hem de ülke dışına çıkarak mal alımı gerçekleştirirlerdi. Bkz. Merçil 2000, 148.

³⁶ Mutrib ya da mutribe; Selçuklu döneminde toplum hayatına neşe katan unsurlardandır. Şarkıcılar def çalar, sarhoşlar çalgının nağmalaeriyle gıdalanırlar, mutrib ise insanlara zevk verirdi. I. Alaeddin Keykubat, Erzurum'u ele geçirmek için faaliyetlere başlayınca, dönemin Erzurum meliki Cihanşah, kendine destek sağlamak için Eyyübiler' den Melik Eşref'e bir mutribe göndermiştir. Bu mutribe yüzünün güzelliği, elinin çabukluğu, dilinin tatlılığı, sesinin şirinliği ve nükteciliği ile zamanın en gözde kişisi olarak bilinirdi. Bkz. Merçil 2000, 136-137.

³⁷ Nevhager, ölü ağlayıcısıdır. Bu mesleği yapanlar cenaze sırasında ölen kişinin meziyetlerinden bahseder, nağmeyle ağlar ve insanların ağlamalarını sağlarlardı. Bkz. Merçil 2000, 183.

³⁸ Beygu 1936, 164.

³⁹ Beygu 1936, 164.

⁴⁰ Tanyeli 1987, 72-73; Özcan 2006, 172-173.

⁴¹ Konyalı 1960, 57-72; Tanyeli 1987, 72-73.

⁴² Turan 1951, 448; Kuban 1968, 56-57; Çetin 2002, 263.

coğrafyayı hızlıca özümsemelerini ve Türk iskân hareketini başarıyla gerçekleştirmelerini sağladı.⁴³

Erzurum, XI. yüzyılda Anadolu'daki en önemli kentlerinden biri konumundadır. Kentin bu dönemdeki nüfusuyla alakalı dönemin Ermeni kaynaklarından olan Urfalı Mateos, Vekayinâmesinde kentin nüfusunun 150 binden fazla olduğunu, Türkler tarafından ele geçirildiği sırada ise nüfusun 150 binden fazlasının öldürüldüğünü belirtir.⁴⁴ M. H. Yinanç ve İ. H. Konyalı da aynı yüzyılda Erzurum'un nüfusuyla ilgili, Ermeni, Urfalı ve Bizanslı, tarihçilere dayanarak tam bir sayı olmasa da bazı bilgiler vermektedir. Bu bilgilerden bazıları şöyledir: XI. yüzyılda kent çok zengindir ve ticaret merkezi konumundadır. Bu nedenle nüfusu çok fazladır. Ermeni, Suriyeli ve çeşitli milletlerden bâzergânların kentte ikamet ettikleri ve ticaret yaptıkları yerler bulunmaktadır. Kentin göz kamaştırıcı bir serveti vardır ve çok ihtişamlıdır. Ayrıca kentte 800 kilise bulunmaktadır.⁴⁵ Bu söylenenlerden hareketle XI. yüzyılda Erzurum'un nüfus bakımından kalabalık olduğu, ticarî ve ekonomik açıdan diğer Anadolu kentlerinin önünde yer aldığı söylenebilir.

Ermeni tarihçilerin, Erzurum'un nüfusu ile ilgili verdikleri bilgileri U. Tanyeli, Türklerin Anadolu'daki fetih hareketlerinin korkutucu olduğunu gösterebilmek için abartıldığını, bu nedenle Erzurum'un Türkler tarafından ele geçirildiğinde öldürülen insan sayısının 150 bin olamayacağını ve kentin toplam nüfusunun bile bu büyüklükte olmasının mümkün olmadığını belirterek Erzurum için iddia edilen bu nüfus sayısının olağan dışı olduğunu söylemektedir.⁴⁶

XII. ve XIII. yüzyıldaki Erzurum'un, nüfus büyüklüğünden önce nüfus yapısını incelemek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Kent, Türkler tarafından Anadolu'ya yapılan göçlerde iskân bölgesi olarak seçilmiş yerlerden olup, Anadolu'nun Türkleşmesinde ve İslâmlaşmasında önemli rol oynayan boylardan olan Oğuzlar'ın Kınık Boyu'na da ev sahipliği yapmıştır.⁴⁷ Erzurum ve çevresinde kurulan ilk Türk beyliği olan Saltuklular ise bölgede Türk nüfusunun artmasını ve yeni gelen Türk göçlerinin Anadolu'ya sorun yaşamadan ulaşmalarını sağlamıştır. XIII. yüzyılın ilk yarısında başlayan Moğol saldırıları, aynı zamanda Anadolu'ya Türkistan ve Horasan'dan kalabalık insan topluluklarının göç etmesine neden olmuştur. Moğolların Türk Dünyası üzerindeki baskıları ve işgal hareketleri Anadolu'ya Oğuzlar dışındaki Türk boylarının da göç etmeye başlamasına sebebiyet vermiştir. Bu dönemde Harezm ve Kıpçak Türkleri Doğu ve Orta Anadolu'ya gelen Türk boylarından bazılarıdır.⁴⁸

Ortaçağ'da bir kentin nüfus yapısı hakkında fikir elde edebileceğimiz kaynaklardan biri de seyahatnâmelerdir. XIII. yüzyılın ortalarında Tebriz-Ani-Erzincan-Erzurum-Sivas-Kayseri-Konya-Ayas rotasını takip ederek Anadolu'yu gezen Rahip Rubruck, Erzincan başta olmak üzere Doğu Anadolu'daki çoğu kentte Rum, Ermeni ve Gürcü nüfusun Türk nüfustan fazla olduğunu, Türklerin ise genel olarak kırsal alanlarda yaşadıklarını söylemektedir.⁴⁹ XIV. yüzyılda Timur'a gönderilen İspanyol Sefiri De Clavijo'nun Anadolu seyahati sırasında Erzincan'ın nüfus yapısı hakkında verdiği bilgiler Von Rubruck'u destekler niteliktedir. Ancak De Clavijo Erzurum ile ilgili olarak kentin harap olduğunu ve Ermeni nüfusun azaldığını

⁴³ Baykara 2001, 150; Baykara 2014, 31; Metin 2020, 25.

⁴⁴ Urfalı Mateos 2019, 86.

⁴⁵ Yinanç 1944, 47; Konyalı 1960, 21.

⁴⁶ Tanyeli 1987, 17-18.

⁴⁷ Kürkcüoğlu 2007, 75.

⁴⁸ Demir 2002, 328-329.

⁴⁹ Von Rubruck 2019, 185-189.

belirtmektedir.⁵⁰

Anadolu Selçuklu Devleti'nin hâkimiyeti sırasında ülkede Alaiye, Antalya, Ankara, Amorion, Akşehir, Konya, Kayseri, Aksaray, Ereğli, Amasya, Malatya, Sivas, Tokat, Erzurum gibi büyük kentler vardır.⁵¹ Papa tarafından 1245 yılında doğuya gönderilen keşişlerden olan ve Anadolu'da uzun süre kalarak gözlemlerde bulunan Simon de Saint Quentin'de Anadolu Selçuklu Devleti'nin çok zengin olduğundan ve ülkede 100 kentin bulunduğu bahsetmektedir. Bu kentlerden önemlileri Antalya, Konya, Sivas, Erzurum, Malatya, Antakya, Ahlat, Adıyaman, Akşehir, Niksar, Urfa ve Silvan'dır.⁵²

Türk hâkimiyeti sırasında her ne kadar kent sayıları ve isimleri bilinse de bu kentlerdeki nüfus büyüklükleri hakkında bilgi vermek oldukça zordur. Bu durumda dönemin vekayinâmelerinde ve menâkıbnâmelerinde anlatılanlardan yola çıkarak bazı çıkarımlarda bulunulabilir. Örneğin; Anonim Selçuknâme'de 1294 yılında Konya'da Ahi Ahmed Şah'ın kardeşinin cenazesine 15 bin kişinin katıldığından bahsedilmektedir.⁵³ Ahmed Eflaki ise Menâkıbü'l-Ârifin'de, Şeyh Şerafeddin-i Herîve öldüğünde birkaç bin kişinin başını açarak ağladığını aktarmaktadır.⁵⁴ Aksarayî'nin, Müsâmeretü'l-Ahbâr'da anlattığı Şehzade Kongurtay'ın Aksaray kuşatması sırasında Kızıl Hamid ve halkın küçükten, büyükten, âlimden, cahilden, şehirde oturandan, yabancından, erkekten, kadından meydana gelen 6 bin kişiden bazısının öldürüldüğünü diğer kalanlarının ise esir alındığını aktarması bir başka örnektir.⁵⁵ Bu kaynaklardan yola çıkarak Anadolu kentlerinin nüfus büyüklükleri hakkında ihtiyatlı olarak bazı fikirler elde edebiliriz.

Anadolu'nun önemli kentlerinden olan Erzurum'un Türkleşmeye ve İslamlaşmaya başladığı XII. ve XIII. yüzyıldaki nüfus büyüklüğü ile ilgili kesin olmasa da bazı varsayımlarda bulunmak mümkündür. Bu varsayımlardan ilki özellikle Selçuklu Dönemi Anadolu'sunda neredeyse tüm kentlerin surlarla çevrelenmesi ya da ana yerleşim merkezlerinin sur içine alınmasıdır. Erzurum, her ne kadar XIV. yüzyıl ile beraber büyüyerek ticaret alanlarının sur dışına taşmasıyla açık kent hüviyetine kavuşmuş olsa da her zaman surları önemini korumuş kale kent özelliğini sürdürmüştür. Bu durumun yanında kentin, ulaşım siteminin odak noktasında yer alması, Konya, Kayseri kentlerinde olduğu gibi askeri ve yönetsel merkez konumuna ulaşması da belirli bir nüfus büyüklüğüne eriştiğini göstermektedir. Bu nüfus sayısı da 10 bin civarındadır.⁵⁶ Varsayımlardan ikincisi ise yine Selçuklu Dönemi kentlerinde mülkiyet durumlarının bilinmemesi ve konut standartlarının tespit edilememesinden dolayı tahmini nüfus sayıları için Ulu Camilerin kapasitelerine bakılmasıdır. Bu sayede hem tahmini nüfus sayısı

⁵⁰ De Clavijo, 1993: 81-87. Bu anlatılanlardan yola çıkarak XII. ve XIII. yüzyılda, Doğu Anadolu'da kent yaşamının Rum, Ermeni ve Gürcülerin elinde olduğu söylenebilir. Ancak dönemin seyahatnâmelerinde geçen bu bilgiler Türklerin Anadolu kentlerini fethettiklerinde uyguladıkları iskân politikasıyla ters düşmektedir. Çünkü Türkler ele geçirdikleri yerlerde Türk-İslâm mahallelerini genel olarak iç kalede yani kentin ana merkezinde kurmuşlar, gayrimüslim halkı ise sur dışına çıkarmışlardır. O zaman seyahatnâmelerde kent yaşamında daha fazla oldukları söylenen gayrimüslim halkın durumu sorusu ortaya çıkmaktadır. Bu soruya cevabı yine dönemin önemli ana kaynaklarından olan Abü'l Farac ve İbn Battûta vermektedir. Abü'l Farac; 1290 yılında Harput'ta Zaid Kalesine gelen bir Ermeni rahibin dini propaganda yapmasının bölgede Müslüman ve Hristiyan halk arasında çeşitli sorunlara neden olduğunu, yaşanan olayların kentte bir aya yakın ticarî faaliyetlerin durmasına sebebiyet verdiği söyler. Bkz. Abü'l Farac 1987, 633. İbn Battûta ise; XIV. yüzyılın başlarında Türklerin kırsal bölgelerin yanı sıra kentlerde de hâkim unsur haline geldiklerini anlatır. Bkz. İbn Battûta 2019, 274-275. Bu bilgilerden hareketle kentsel yaşamda gayrimüslim halkın daha fazla olmasının nedeninin kent içerisinde ikamet etmelerinden ziyade ticaret, zanaat ve üretim faaliyetlerini ellerinde buldurmalarından kaynaklandığı söylenebilir.

⁵¹ Ebü'l Fidâ 2017, 301-307.

⁵² Quentin 2006, 49.

⁵³ Anonim Selçuknâme 2014, 68.

⁵⁴ Eflâkî, 1973, 431.

⁵⁵ Aksarayî 2000, 99.

⁵⁶ Özcan 2006, 172-173; Özcan 2007, 10.

belirlenmiş hem de kentlerde nüfus büyüklüğü ve işlevselliği arasındaki bağlantılar tespit edilmiştir.⁵⁷

Ulu Cami kapasitesi 3 bin olan Erzurum'da X hane büyüklüğü (5) olarak hesaplanıp + %10 da gayrimüslim nüfus eklendiğinde XII. yüzyıl sonları itibariyle tahmini nüfus sayısının 15-20 bin civarında olduğu söylenebilir.⁵⁸ Bu verilere rağmen Erzurum'un XII. ve XIII. yüzyıldaki nüfus büyüklüğü hakkında kesin bilgilere ulaşamamaktayız. Anadolu Selçuklu Devleti Devri'nde Erzurum'un nüfusuyla ilgili Osmanlı Devri tarihi belgelerinden yola çıkarak belki bazı tahminlerde bulunulabilir. Osmanlı belgelerinde kentin nüfusunun araştırmanın zaman aralığına en yakın tarihi olan 1540-1555 yılları arasında 2-3 bin civarında olduğu bilinmektedir.⁵⁹

3. Sosyo-Kültürel Bağlamda Erzurum Mahallelerinin Kimliksel Süreci

Bir toplumda, sosyo-kültürel yapının meydana gelmesine ve gelişmesine katkı sunan önemli unsurlardan biri de kentte kurulan mahallelerdir. İnsanlar, mahallelerde din, dil, ırk farkı olmaksızın bir arada yaşayarak aidiyet duygusu kazanır ve birbirleriyle kurdukları münasebetler sayesinde toplumsal bir etkileşimin ortaya çıkmasını sağlarlar.

İnsanların konaklandıkları yer anlamını ifade eden mahalle, ayrıca kentlerde sentler için kullanılan isimdir. Türk-İslam medeniyetinde kentlerin hem sosyal hem de fiziki birimlerini meydana getiren mahalleler bu vasıfları sayesinde kentin ana unsuru durumundadır. Genelde bir cami, mescit, medrese ya da zaviye çevresinde toplanan evlerin bir araya gelmesi neticesinde mahalleler oluşurdu.⁶⁰ Anadolu kentlerinde oluşturulan mahallelerin mekân içindeki tarihsel gelişmelerinin tespit edilebilmesi kaynak eksikliğinden dolayı oldukça zordur. Dönemin vakıf kayıtları sayesinde özellikle Selçuklu kentlerinde mahallelerin varlığını bilmekteyiz. Ancak bu kayıtlarda mahallelerde yaşayan hanelerin sayıları, nitelikleri, sınırları ve kent içindeki konumları bildirilmediğinden kesin bilgilere ulaşamamaktayız. Mahallelerle ilgili daha doğru bilgileri XVI. yüzyılda Osmanlı Dönemi'nde düzenli olarak tutulmaya başlayan Tahrir Defterleri sayesinde öğrenebilmekteyiz.⁶¹

Anadolu Türk kentlerinde Müslümanlar ile gayrimüslimler ayrı mahallelerde ikamet ederdi. Büyük kentlerde Yahudilerin, Arapların, Latinlerin, İranlıların ve yabancı Türklerin yaşadıkları mahallelerin olduğu bilinmekle beraber bu mahalleler birbirlerinden surla ayrılmıştı. Gündüz bu surların kapıları açılır gece ise kapatılırdı.⁶² Müslümanlar ile gayrimüslimlerin ayrı mahalleler oluşturması meselesi Anadolu'ya has bir özellik olmayıp Büyük Selçuklu Devleti'nde de görülen bir durumdur. Dönemin önemli kaynaklarından Ravendî, Sultan Melikşah Devri'nde İsfahan'da Müslümanlar ile gayrimüslimlerin ayrı mahallelerde ikamet ettiklerini belirtir. Ayrıca yine aynı kaynak Oğuz istilasının akabinde Nişâbur'da farklı mahallelerde yaşayan insanlar arasında zaman zaman kavgaların çıktığını bu nedenle mahallelerin kendi içlerinde mezhebî birliktelik meydana getirdiklerini söyler.⁶³ Anadolu'yu XIV. yüzyılın başlarında gezen seyyahlardan İbn Battûta da, kentlerde ikamet eden insanların kendi dini ve etnik kimliklerine göre evler inşa ettiklerini, surla etrafını çevirdiklerini ve bu sayede kenti meydana getiren mahallelerin ortaya çıktığını belirtir.⁶⁴ Dönem itibariyle Erzurum'da, Gürcü ve Ermeni gayrimüslimlerin kendilerine ait mahallelerde yaşadıklarını

⁵⁷ Özcan 2006, 162.

⁵⁸ Özcan 2007, 11.

⁵⁹ Pamuk 2006, 120.

⁶⁰ Topal 2006, 209; Metin 2020, 46.

⁶¹ Eravşar 2002, 337; Okuyan 2019, 55.

⁶² Pehlivanlı 2004, 110; Ocak 2015, 253.

⁶³ Rävendî 1364hş/1985, 157, 182.

⁶⁴ İbn Battûta 2019, 274-275.

kaynaklardan yola çıkarak bilmekteyiz. Gürcü ve Ermenilerin kentte ikamet ettiklerini 1242 yılında Moğolların Erzurum’u zapt ettiklerinde bazı grupların onlara yaptıkları yardımlardan anlamaktayız.⁶⁵

Erzurum’da mahalleler oluşturulurken diğer Anadolu kentlerinde olduğu gibi Müslüman-gayrimüslim ayrımı yapılması, özellikle Büyük Selçuklu Devleti’nin uyguladığı yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Erzurum’un kentleşme olgusunun İran coğrafyasını merkezine alarak varlığını sürdüren Büyük Selçuklu Devleti’nden etkilenildiğinin göstergesidir. Buradan hareketle Erzurum’daki mekânsal yapılanmanın İran’daki kent oluşumunun benzeri ve devamı olduğu söylenebilir. Burada unutulmaması gereken husus bu benzerliklerin Anadolu’daki Müslüman olmayan yerel unsurlarında katkısıyla geliştiğidir.

Bu dönemde ayrı mahallelerde de olsa bir birliktelik oluşturan Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında yoğun olmasa da sosyo-kültürel anlamda bir kaynaşma olduğu söylenebilir. Bu kaynaşma genelde kadınlar aracılığıyla komşuluk şeklinde olsa da erkeklerin dükkân komşusu oldukları ve ticaret yaptıkları bilinmektedir. İki kesim arasında din adamları da kendi aralarında sohbet eder, tartışır ve fikirlerini ortaya koyarak sosyo-kültürel etkileşimin oluşmasını sağlardı.⁶⁶

Anadolu’da Türkler tarafından kurulan mahallelere çeşitli isimler verilirdi. Bu isimler genelde cami-mescit yaptırınlar, mahallede ikamet eden zengin kişiler ya da tekke/zaviye kurucularının isimleri olurdu. Bu duruma örnek olarak Muhyiddin’ül-Mütetabîb, Musa, Abdülkerim, gibi şahıs isimlerinin mahalle isimleri olması gösterilebilir. Ayrıca kale kapılarının ve mescit isimlerinin de mahalle isimleri olduğu bilinmektedir.⁶⁷ Erzurum’da XI.-XIII. yüzyıldaki mahallelerin sayılarına ve isimlerine kaynak yetersizliğinden dolayı ulaşılmasa da Osmanlı Devleti’nin, kenti hâkimiyeti altına aldığı dönemde Erzurum’da bulunan on iki mahallenin dokuzunun isminin bir zaviyeye tekabül ettiği bilinmektedir.⁶⁸

Erzurum’daki mahalleleri İ. H. Konyalı; metruk, harap ve nüfusu olmayan yerler olarak aktarır ve bahsi geçen on iki mahalleyi şöyle sıralar: Erzincan Kapısı, Tebriz Kapısı, Kan Kapısı, Hasan-i Basri Zaviyesi, Hasan Şeyh Zaviyesi, Zeyn oğlu Zaviyesi, Etem Şeyh, Kılıçoğlu Zaviyesi, Melik Saltuk Zaviyesi, Baba Kul Zaviyesi, Haydari hane Zaviyesi ve Ahi Mahmut Zaviyesi.⁶⁹ Bu verilerden yola çıkarak mahalle sayıları ve isimleri hakkında bazı varsayımlarda bulunabiliriz.

Yukarıdaki bölümde ele alınan zaviyeler genelde kent dışına inşa edilirdi. Sosyo-kültürel hayatın en faal şekilde gerçekleştiği yerler olan zaviyelerde insanlara her zaman yemek verilir ve hayatlarını idame ettirmeleri için lüzum olan ihtiyaçları karşılanırdı. Zaviyeler, bir nevi insanların yararlanabildikleri birer sosyal güvenlik kurumu olarak düşünülürdü. Günümüzde insanların gittikleri ve zamanlarını değerlendirdikleri yerler olduğu gibi, o devirde bu işlevi gören kurumlar zaviyelerdi. Selçuklu ve erken Osmanlı Dönemleri’nde birer fikir kulübü görevi gören zaviyeler mahallelerde sosyalleşmenin ve yardımlaşmanın en fazla olduğu yerlerin başında gelirdi hem kente dışardan gelenlere hem de kentten gidenlere yemek çıkarmak zaviyelerin önemli görevlerindendi.⁷⁰

Erzurum’da ve Anadolu’nun çoğu kentinde meydana getirilen zaviyelerin kurucuları XIII. yüzyılın başlarından itibaren Moğol istilasından kaçarak Anadolu’ya gelip yerleşen çeşitli tarikatlara mensup olan dervişlerdir. Zaviyelerin kuruluşunda önemli görevler üstlenen

⁶⁵ Konukçu 1992, 61.

⁶⁶ Ocak 2015, 260; Togan 2019, 292; Metin 2020, 80-81.

⁶⁷ Baykara 1985, 49-50; Tanyeli 1987, 159; Görür 2002, 204; Pamuk 2006, 107.

⁶⁸ Kuban 1968, 60.

⁶⁹ Konyalı 1960, 59.

⁷⁰ Ocak 1978, 250, 254-255; Baykara 2014, 200-201.

tarikatların Türkistan menşeli olduğu bilinmektedir. Bu da Erzurum'daki sosyo-kültürel hayatın vazgeçilmezlerinden olan zaviyelerin beslendiği kaynağın Türkistan coğrafyası olduğunun kanıtıdır.

Anadolu'daki kentlerin tamamına yakınında sosyo-kültürel faaliyetler gerçekleştirilirdi. Bu faaliyetler genellikle meydanlarda yapılırdı. Türklerde, meydanlar sadece bazı yönetsel ve dini işler için toplanılan yerler olmayıp, bunların yanında eğlence faaliyetlerinin de yapıldığı alanlardı. Meydanlarda, Türk oyunları olan Çevgan, Cirit oynanır ve oklar atılırdı. Türklerde meydanın eğlence faaliyetlerinde kullanılması Anadolu'nun fethinden önceye dayanmaktaydı. Meydanlar, Büyük Selçuklu Devleti Dönemi'nde de sivil ve askeri hayatın ayrılmaz bir parçası durumundaydı. Sultan Melikşah'ın, Meydan-ı Guy ve Meydan-ı Mübarek'te Çevgan oynadığı dönemin kaynaklarında geçmektedir.⁷¹ Anadolu Selçuklu Sultanları da meydanlarda Çevgan oynamıştır. Örneğin, Sultan Alâeddîn Keykubâd, Yassıçemen Savaşı'ndan sonra Erzurum'u ele geçirmiş ve burada bir ay kadar kalmıştır. Bu sürede Sultan, günlerini şahane meclisler ve eğlenceler düzenleyerek geçirmiş, Melik Eşref başta olmak üzere diğer meliklerle Çevgan oynamış ve avlanmıştır.⁷² Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddîn Keykubâd'ın Erzurum'da bir ay kadar kalması ve faaliyetleri doğal olarak kentin sosyo-kültürel yapısının gelişimini sağlamıştır.

Meydanlar, sadece Anadolu'da değil tüm Türk-İslâm dünyasında kendisine yer bulmuş mekânsal yapılanmalardan biridir ve Büyük Selçuklu Devleti kentlerinin en belirleyici unsurlarındandır. Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, Gazneli kenti olan Nîşâbur'u hâkimiyet altına alınca burada Gazneli Sultanlarının idare merkezi olan Şadyah'daki meydanda yer alan sarayda tahta çıkmıştır.⁷³ Bunun yanında Türkistan'daki Semerkant, Özkent, Buhara, Tirmiz gibi Türk kentlerinde de meydanların olduğu bilinmektedir.⁷⁴ İnsanlar arasındaki sosyalleşmenin en fazla olduğu yerlerden olan meydanların Anadolu'ya taşınmasının yukarıdaki örnekleri de göz önünde bulundurarak yine Selçuklu Türkleri aracılığıyla olduğunu ifade edebiliriz. Bu bilgiler, araştırmanın temelini oluşturan Erzurum'daki Türk kentleşme ve sosyo-kültürel hayat sürecinin, Türkistan ve İran'a dayandığı ve süreklilik gösterdiğini ispatlamaktadır.

Erzurum'un sosyo-kültürel yapısının gelişimini sağlayan diğer önemli faktörler medreseler, ilim adamları ve onların ilmi faaliyetleridir. İhtisas eğitiminin ya da yükseköğretimin yapıldığı yerler olan medreselerin Türkler tarafından inşa edilen Anadolu'dan önceki örneklerine Nizamiye Medreseleri ile Büyük Selçuklu Devleti Dönemi'nde rastlanmaktadır. Bu medreselerde eğitim düzenli şekilde icra edilir ve dini eğitim verenler, gökyüzü incelemesi yapan medreseler, tıp medreseleri ile mühendislik eğitimi veren medreseler diye dört kısma ayrılırdı.⁷⁵ Büyük Selçuklu Devleti Dönemi'nde hâkimiyet tesis edilen Bağdat, Taberistan, İsfahan, Basra, Hocend, Merv, Belh, Herat, Musul, Rey, Dimaşk, Halep ve Harezm gibi yerlerde medreseler inşa edilmişti.⁷⁶

Bu medrese geleneği Selçuklular ve Beylikler Devri'nde Anadolu'da da devam ettirilmiştir. Medreseler, bahsi geçen ilmî faaliyetlerinin yanında Anadolu kentlerinde fikrî ve kültürel yapının gelişmesine de katkı sağlamıştır. Sivas'ta Gök-Medrese, Erzurum'da Çifte Minareli Medrese günümüzde dahi kentlerin kültür simgeleri durumundadır. Türk-İslâm kültür ve medeniyetinin yapı taşlarından biri olan medreselerin devamlılığı, Türk devletleri ve topluluklarının birlikteliğini göstermesi bakımından ayrıca kıymetlidir.

⁷¹ Ravendî 2020, 122; Metin 2020, 52.

⁷² İbn Bibi 2020, 403.

⁷³ Fazlullah 2011, 88.

⁷⁴ Şeşen 2001, 219,244,255,260,265,267.

⁷⁵ Baykara 2014, 206-209; Kemaloğlu 2015, 91-92; Metin 2020, 63.

⁷⁶ Bedirhan-Atçeken 2012, 137-138.

Beylikler ve Selçuklu Devleti dönemlerinde Anadolu'da 140-167 civarında medresenin varlığından söz edilebilir. Bunlardan önemlileri Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum, Malatya, Tokat, Kırşehir, Antalya, Afyon, Amasya, Niksar, Çorum, Sinop gibi kentlerde inşa edilenlerdir. Bu medreselerden bazıları günümüzde de ayakta'dır.⁷⁷ Erzurum'da 1270-1300⁷⁸ yılları arasında inşa edilen ve Hatuniye ismiyle de bilinen Çifte Minareli Medrese de hâlihazırda ayakta olan yapılarıdır. İki katlı ve dört eyvanlı olan medrese, Anadolu'nun hem en anıtsal eseri hem de açık avlulu inşa edilen medreselerin en büyüğü konumundadır.⁷⁹ Bu medrese, kentin eğitim-öğretim faaliyetlerinin gerçekleştiği yer olmasının yanı sıra sosyo-kültürel hayatında geliştiği bir nokta olmuştur. Res. 9 ve 10'da XIII. yüzyılda inşa edilmiş Çifte Minareli Medrese'nin dış ve iç görüntüsü gösterilmektedir.

Medreselerde görev alan öğretim elemanları, genellikle Şam, Tebriz, Halep gibi komşu ülkelerden gelen bilim adamlarından oluşur, bazı zamanlar diğer Türk ülkelerinden gelen öğretmenler de bu kadronun içinde yer alırdı. Bu duruma örnek olarak Aksaray'daki Muzafferiyeye Medresesi'ne eğitim vermek için Türkistan'dan gelen Otrarlı Seraceddin Ahmed Efendi gösterilebilir. Ayrıca XIII. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte Anadolu'daki medreselerde talebelere ders verecek bilim adamları (müdrisler) yetişmeye başlamıştır.⁸⁰ Komşu ülkelerden gelen bilim adamları hem talebe yetiştirmek suretiyle ilmi katkıda bulunmuş hem de kentte yaşayanların fikrî hayatlarının ilerlemelerini sağlamıştır.

XIII. yüzyılın ilk yarısında özellikle Sultan Alâeddin Keykubâd devrinde komşu ülkelerdeki bilim ve ilim adamları Anadolu'ya gelerek merkezi kentlerin ilmi, fikrî ve sosyo-kültürel yapısının şekillenmesini, gelişmesini sağladılar. Bu dönemde Anadolu'ya gelen ilim adamları arasında en ünlüleri Mevlâna Celâleddin Rumî, Muhyiddin İbnü'l Arabî, Burhaneddin Muhakkik-i Tirmizî, Ahî Evran ve Necmeddin Dâye'dir. "Büyük Şeyh" lakabıyla bilinen mutasavvıf Muhyiddin İbnü'l Arabî, Konyalı Sadreddin Konevî gibi bir şeyhi yetiştirmiştir.⁸¹ Mevlâna Celâleddin Rumî ise Konya'daki Ak Manastır olarak da bilinen Deyr-i Eflatun'u ziyaret eder aralarında Yahudilerin ve Hristiyanların da bulunduğu insanlarla sohbet ederdi. Bu sayede kentte yaşayan Müslüman ve gayrimüslimler arasında sosyo-kültürel olarak bir kaynaşma gerçekleşirdi.⁸²

Dönemin önemli ilim adamı ve muallimlerinden biri de Mevlâna Celâleddin Rumî'nin şeyhi olan Mevlâna Şemsüddin ismiyle tanınan Şems-i Tebrizî'dir. Menâkıbü'l-Ârifin'de, Şems-i Tebrizî'nin XIII. yüzyılın ortalarına doğru Erzurum'a gelerek burada bir ya da birkaç ay kaldığı ve mektep hocalığı yaptığı anlatılmaktadır. Şems, burada Erzurum melikinin güzel ve olgun olmasına rağmen aynı zamanda çok aptal, unutkan olan oğluna hocalık yapmıştır. Bütün hocaların aptallığından aciz kalarak bir yılda Kur'an'ın bir cüzünü bile öğretemedikleri

⁷⁷ Bozkurt 2003, 325; Şaman Doğa, 2013, Kemaloğlu 2015, 93; Metin 2020, 64.

⁷⁸ Çifte Minareli Medresenin yapım tarihi ile ilgili, sanat tarihçiler ve tarihçiler farklı yılları işaret etmektedirler. Medresenin inşa tarihi ile ilgili görüşler iki ana noktada toplanmaktadır. Bunlardan ilki medreseye ait olduğu iddia edilen Farsça kitabenin kopyasıdır. H. 351 / M. 962 tarihli kitabeye göre medrese Harezm'den Erzurum'a gelen Melik Han isimli kişi tarafından yaptırılmıştır. Bahsi geçen tarihte Erzurum'da bir medresenin yaptırılmayacağı bilindiğinden H. 351 tarihi 651/1253 olarak düşünülmüştür. Bkz. Beygu 1936, 124-125. Hüseyin Rahmi Ünal ve Haluk Karamağaralı gibi isimler eserin inşasının bitirildiği ancak kitabesinin ve süslemelerinin tamamlanmadan bırakıldığını söylemektedirler. Bkz. Ünal 2002, 196; Karamağaralı 1971, 2010-213. İnşa tarihi ile ilgili ikinci görüş ise Çifte Minareli Medrese'nin, 1291 yılında İlhanlılar'ın Anadolu valisi olan Geyhâtû'nun eşi Pâdişâh Hâtûn tarafından inşa ettirildiğidir. Bkz. Konyalı 1960, 352; Karamağaralı 1971, 209, 240-242; Aşiroğlu 1973, 77-78; Ünal 2002, 201. Osman Gürbüz ise medresenin 1277 yılında Selçuklu devlet adamı Mu'ineddin Pervane tarafından, üvey kızı Hand (Hond, Hundi, Havend) Hatun adına inşa ettirildiğini söyler. Bkz. Gürbüz 2004, 139.

⁷⁹ Kuran 1969, 115, 116, 120; Aslanapa 1989, 152; Özkan, 2000: 101.

⁸⁰ Baykara 2014, 207-208.

⁸¹ Turan-Kırpık 2007, 27; Demir 2014, 360-362; Metin 2020, 97.

⁸² Eflâkî 1973, 308, 539.

çocuğu, kendisi bir ayda hafız yapmış; ona okuma ve yazma ile birlikte birçok güzel şey öğretmeyi başarmıştır. Bu durum üzerine melik, karısı, akraba ve dostları ile hizmetçileri Şems-i Tebrîzî'nin kulu ve müridi olmuştur. Bu olaydan sonra Şems, veliliğinin şöhret bulduğunu anlayınca Erzurum'dan ayrılarak Anadolu'nun içlerine doğru hareket etmiştir.⁸³

4. Erzurum'da Sosyo-Kültürel Hayata Dair Bazı Tespitler

4.1. Erzurum Evleri

Ev, insan ve toplum yaşamı için oldukça hususi bir mevzudur. İnsanlık tarihinin başlamasıyla önemi ortaya çıkan bir mekân olarak ev, her milletin sosyal hayatının başladığı yerdir. Her millette olduğu gibi, Türk milletinde ve tarihinde de ev ayrı bir yer teşkil eder. Türklerde ev sözcüğünün devlet, vatan, aile gibi kutsal bir anlamı bulunmaktadır. Günümüz Türkçesinde kullandığımız ev ve bark sözcükleri eski Türk toplumlarında vatan, devlet, aile gibi manalarıyla kullanılmıştır.

Yukarıdaki bilgilerden yola çıkarak Anadolu'nun Türklerle ilk tanıştığı yerlerden biri olan Erzurum kentinin XI.-XIII. yüzyıllar arasındaki sosyo-kültürel yapısı hakkında fikir edinebileceğimiz unsurlardan birinin de Erzurum evleri olduğunu söyleyebiliriz. Ancak Erzurum'un tarihi ile ilgili bilgiler çok eski devirlere dayansa da evleri ile ilgili ilk bilgileri XIV. yüzyıl başlarından itibaren öğrenebilmekteyiz. Bu durumun birkaç sebebi bulunmaktadır. Bu sebeplerden ilki kentin jeostratejik konumundan dolayı siyasi olarak devamlı devletlerarasında el değiştirmesidir. İkinci sebep ise Moğolların 1242 yılında kenti ele geçirip neredeyse tamamını yıkmalarıdır. Burada şu husus göz ardı edilmemelidir: Saltuklu ve Erzurum Selçuklu Beyliği dönemlerinde (1072-1230) Erzurum'da inşa edilen ve kentin mimarisine kaynaklık eden Tepsi Minare, Kale Mescidi, Emir Saltuk Kümbeti, Ulu Cami gibi abidevi yapılar Moğol saldırısına rağmen ayakta kalmıştır. Bu yapılarda kullanılan malzeme ve mimarî üsluptan yola çıkarak dönemin ev inşasında kullanılan malzemeler ve mimari tarz tahmin edilebilir.

Erzurum evleri ile ilgili ilk bilgileri XIV. yüzyılın başında Erzurum'a gelen ünlü seyyah İbn Battûta vermektedir. Seyyah, Erzurum evlerinin çoğunun bağ ve bahçeler içerisinde olduğunu söylemektedir. 1632 yılında gerçekleştirdiği İran seyahati sırasında Erzurum'a da uğrayan tüccar ve seyyah Jean B. Tavernier, Erzurum'un İran ile hudut şehri olduğunu belirterek bir ovanın bitiş yerinde kurulduğunu söyler. Ayrıca dış mahalleleri ve kalesi olan kentin evlerinin toprak ve ağaçtan inşa edildiğini belirtir, bu durumun güzel olmadığından bahseder. XVII. yüzyılın ünlü seyyahlarından olan Evliya Çelebi de seyahatnâmesinde; Erzurum evlerinin hepsinin taştan yapıldığını ve kargir olduğunu; on, on bir ay kar yağdığını, ikliminin çok sert olduğunu söyler. Bu sebeple evlerin tek kat olarak yapıldığını, dam ve çatılarının muşambalı bacaları olduğunu, kapılarının ise keçe ile kaplandığından bahseder. Evliya Çelebi'nin Erzurum evleri ile ilgili aktardığı bilgiler sayesinde evlerin inşa malzemesi, hangi şartlar altında nasıl yapıldıkları gibi birçok meseleyi anlayabiliyoruz.

Erzurum evleri ile ilgili bilgilerin araştırmanın zaman aralığında olmayıp daha sonraki yüzyıllarda olması bir sorun oluştursa da Ortaçağ'da kentlerin gelişim ve değişim süreleri düşünüldüğünde seyyahların ortaya koyduğu ev tasvirleri eski devirler hakkında da fikir yürütmeyi sağlayabilmektedir. Ayrıca yine Erzurum evleri ile ilgili kaynak yetersizliğinden ortaya çıkan bilgi eksikliğimizi aynı devirde Selçuklu Dönemi Anadolu kentlerindeki evleri anlatan vakfiyelerden giderebiliriz.

Selçuklu Devri vakfiyelerinde, vakfedilen mülklere ait yer isimleri mekânsal boyutlarda

⁸³ Eflâkî 1973, 245-247.

değerlendirildiğinde; kerpiç ve ahşap malzeme kullanarak inşa edildiği anlaşılan Selçuklu evlerinin alt katlarında ekonomik faaliyetlere ya da hayat tarzına göre imalathane, ticarethane ya da ahır bulunan, genelde bir ya da iki katlı yapılar olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca yerleşim dokusu içerisinde çokça tarla, bağ ve bahçenin yer aldığı ya da başka bir ifade ile kentin sur içi denilen kısmında tarımsal faaliyetlerin devam ettirildiği belirlenmiştir. Bu anlatılanlardan hareketle Selçuklu Devri konutlarının, bir ya da iki katlı ve tarımsal üretim yapılabilecek düzeyde olduğu, tek ailelik bahçeli yapılardan meydana geldiği, bu sebeple yerleşim yapısının seyrek olduğu veya kentlerde kalabalık bir yapılaşmanın bulunmadığı düşünülebilir.

Selçuklu Devri ev mimarisinden hareketle, XI. ve XII. yüzyıllarda Erzurum'da yapılan evlerin de aynı mimari üslupla inşa edildiği düşünülebilir. Ancak diğer Anadolu kentlerinden farklı olarak Evliya Çelebi'nin de belirttiği üzere Erzurum'un sert iklimi geleneksel Selçuklu ev mimarisine etki etmiştir. İklim göz önünde bulundurularak kalın taş duvarlarla yapılan evler toprak dam ve ahşap tavan ile örtülüdür, genelde tek ya da iki kat olarak yapılmışlardır. Tek katlı evlerde fakir halkın ikamet ettiği düşünülmektedir. Evlerin çoğunun avlusu kapalıdır. Asıl yaşam alanı olarak tasarlanan zemin katta tandır evi (mutfak), ahır, merak (saman deposu) gibi yerler bu kapalı avluva açılmaktadır.

Erzurum evlerinde kadınlara da bir veya iki oda ayrılır ve haremlik bölümü oluşturulurdu. Bu evlerde odalarının düzenleri; gusülhane, yüklük, sedir-makat gibi unsurlar ve haremlik-selamlık gibi kısımların birbirinden ayrılması sayesinde klasik Türk evinin bütün öğelerini içinde barındıran özelliklere sahip olurdu. Erzurum evleri, kültür ve sanat tarihi bakımından büyük öneme sahiptir. Türk insanının sosyo-kültürel hayatında önemli bir yer teşkil etmekte ve geleneksel Türk ev mimarisi ile paralellik göstermektedir. Günümüzde varlığını devam ettiren tarihi Erzurum evlerinin 1859 depremi sonrası şekil değiştirerek yeni bir mimari görünüm kazandığı unutulmamalıdır.

4.2. Evlilik Kurumu

Erzurum, tarih boyunca çeşitli halklara ev sahipliği yapmıştır. Kent, Türk hâkimiyetinde de çeşitli halkların hoşgörüsü içerisinde birlikte yaşadığı bir yerleşim yeri olmayı başarmıştır. Doğal olarak bu halklar arasında sosyo-kültürel bir etkileşim de gerçekleşmiştir. Bu etkileşimin en önemli göstergesi özellikle Türk-Müslüman erkeklerin gayrimüslim kızlarla evlenmeleridir. Bu evlilikler yoluyla kentte birlikte hayatlarını devam ettiren halklar arasında akrabalıkların da oluştuğu söylenebilir. Ancak XI. ve XIII. yüzyıllar arasında Erzurum'da, gündelik hayatta evlilik kurumu ile ilgili kaynaklardan elde edebildiğimiz bilgiler kısıtlıdır. Evlilikler ile ilgili eldeki bilgiler ise izdivaçların genelde siyasi amaçlar çerçevesinde gerçekleştirildiği yönündedir. Siyasi amacı olan evlilikler bazen gayrimüslim devletlerle bazen de diğer Türk beylik ve devletleriyle olmuştur.

Siyasi amacı olan evliliklerden biri Saltuklulardan Muzaffereddin'in, Gürcü Kraliçe Tamara ile evlenmek istemesi ve bu uğurda dinini terk edeceğini bildirmesidir ki, bu olay Gürcü kaynağında şu şekilde anlatılmıştır: Saltuklu Beyi Nasıreddin Muhammed'in oğlu Muzaffereddin, Gürcü Kraliçe Tamara'ya âşık olur ve bu uğurda çeşitli kumaşlar, mücevherler ve birçok hediye ile Gürcistan'a gidip kraliçe ile evlenmek ister. Tamara ile bir süre aşk yaşayan Muzaffereddin eski krallardan birinin kızıyla evlendirilir ve Erzurum'a geri gönderilir.⁸⁴ Gürcü kaynağında tarih verilmese de bu evliliğin 1180-1190 yılları arasında olduğu söylenebilir.⁸⁵ İslâm kaynaklarında bahsi geçmeyen bu evlilik hadisesinde üzerinde düşünülmesi gereken en önemli mesele Müslüman olan Muzaffereddin'in Tamara'ya olan aşkından din değiştirmeyi

⁸⁴ Histoire de la Georgie 1849, 418-419.

⁸⁵ Sümer 2015, 47.

bile göze almasıdır. İslam hukukuna göre dinden çıkmak mürted⁸⁶ olmak demektir ve cezası ölümdür.

Gürcüler ile Erzurum'da yaşayan Türkler arasında meydana gelen bir diğer evlilik hadisesi ise Kraliçe Tamara'nın ölümü üzerine gerçekleşmiştir. Kraliçe ölünce Gürcü tahtına oğlu Giorgi Laşa çıkmıştır. Ancak Giorgi Laşa da kısa bir müddet sonra ölünce tahta çıkacak bir erkek varis bulunmadığından kız kardeşi Rusudan bu kez Gürcistan Kraliçesi olmuştur.⁸⁷ Bu durum Gürcü devlet adamlarının, ülke içerisinde kraliçe ile evlenip devleti yönetecek birini aramalarına sebebiyet verse de böyle biri bulunamamıştır. Bunun üzerine Selçuklu ailesinden olan Erzurum Emiri Muğisüddin Tuğrulşâh, Gürcü Kraliçe Rusudan'a haber göndererek oğlu ile evlenmesini teklif etmiştir. Ancak Gürcülerin ileri gelen devlet adamları bu duruma "*Kesinlikle buna razı olmayız. Bir Müslümanın başımıza geçip yönetimi ele geçirmesine asla göz yumamayız*" diyerek itiraz etmişlerdir. Bunun üzerine Muğisüddin Tuğrulşâh, Gürcülere bir mektup yollayarak "*Oğlum Hristiyan olacak ve o şekilde kraliçenizle evlenecektir*" diyerek kendilerine garanti vermiştir. Gürcüler bu durumu kabul ederek evliliğe rıza göstermişler, Tuğrulşâh da oğlundan Hristiyan olmasını istemiştir. O da Hristiyanlığı kabul ederek Kraliçe ile evlenmiş ve Gürcistan'a giderek yönetimi ele geçirmiştir.⁸⁸

Erzurum'u idare eden Türk beylikleri olan Saltuklular ve Erzurum Selçuklu Beyliği dönemlerinde gerçekleşen siyasi evlilikler sadece Gayrimüslimlerden kız almak suretiyle gerçekleşmemiştir. Aynı zamanda dönemin en büyük güçlerinden olan Anadolu Selçuklu Devleti'ne ve diğer Türk Beyliklerine kız vererek siyasi amaçlar gütmüşlerdir. Bu evliliklerden biri Artuklu İl Gazi oğlu Hüsameddin Timürtaş'ın (1122-1152) Erzurum Emiri Gazi'nin kızıyla evlenmesidir.⁸⁹ Saltuklu Bey'i İzzeddin Saltuk döneminde de iki Türk beyliği ve Anadolu Selçuklu Devleti ile evlilik hadiseleri gerçekleşmiştir. İzzeddin Saltuk, Gürcülere karşı ittifak kurduğu Ahlatşahlar'dan II. Sökmen'e kızı Şahbanu'yu nikâhlamış, diğer kızını ise Erzen Bey'i Devlet Şah ile evlendirmiştir.⁹⁰

Türk beyliklerinin 1163 yılında Gürcüleri yenerek Ani'yi ele geçirdikleri seferde İzzeddin Saltuk'un etkin bir rol oynamaması, onun komşuları arasındaki itibarının sarsılmasına neden olmuştur. Bu durum üzerine İzzeddin Saltuk, itibarını geri kazanmak ve güçlü bir müttefik bulmak için bir diğer kızını Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'a vererek onun tabiiyetine girmek istemiştir.⁹¹ Bu evlilik hadisesi çeşitli olaylara sebep olmuştur. İzzeddin Saltuk kızını zengin bir çeyiz ile Kılıç Arslan'a gönderdiği sırada sultanın düşmanı olan Danişmendli Hükümdarı Yağıbasan; 1165 yılında düğün alayına saldırarak Selçuklu Sultanına nikâhlanmış gelini ele geçirmiş ve yeğeni Zunnûn'a vermiştir. Ancak şeriata göre gelinin hali hazırda nikâhlı olması bu evliliğe engel olduğundan, nikâhın düşmesi için gelinin önce dini değiştirilmiş ve evlilik gerçekleştirilmiştir. Bu durum Anadolu Selçuklu Devleti ile

⁸⁶ Mürted; bir şeyden dönen, yüz çeviren, özellikle İslam dininden yüz çeviren anlamına gelmekte, dinden dönmeye ise ridde ya da irtidad denmektedir. İrtidad'ın meydana gelebilmesi için gerek sözlü gerek dini bir kuralı red etmek ve fiilen Kuran'a saygısızlık yapmak gerekmektedir. İrtidad yani İslam'ı terk etmek mürtedin kendi ikrarı ya da bu husustaki şahitlerle tespit edilir. Eğer, mürted İslam'ı terk ettiğini söylerse, kişi tövbeye davet edilir. Ancak davete icap etmeyip kararında ısrar ederse cezalandırılır. Bu ceza da genellikle ölüm cezası olur. Bkz. Özçelik 2000, 347:348; İnce 2008, 88.

⁸⁷ Histoire de la Georgie 1849, 496; Subaşı 2022, 46.

⁸⁸ İbnü'l-Esir 2022, 482-483; Gürbüz 2004, 35-36; Subaşı 2016, 385-386.

⁸⁹ Sümer 2015, 36; Turan 2017, 24.

⁹⁰ Sümer 2015,42-43; Turan 2017 25-26; Kesik 2018, 50.

⁹¹ Anadolu Selçuklu Devleti hakkında önemli bilgiler veren kaynaklardan biri olan Anonim Selçuknâme'de Erzurum, Erzincan ve Âmid (Diyarbakır) hükümdarlarının II. Kılıç Arslan'ın hâkimiyetini kabul ettiklerinden bahsedilmektedir. Bkz. Anonim Selçuknâme 2014, 38.

Danışmendliler arasında bir savaşa sebep olmuştur.⁹²

Bir diğer evlilik hadisesi de Yassıçemen Savaşı sonrası Erzurum'u ele geçiren Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddîn Keykubâd'ın Erzurum Meliki Cihanşâh'ın kız kardeşiyle evlenmesidir ki; Sultan bu evliliği daha öncede istemiş ancak Cihanşâh'ın karşı çıkması nedeniyle o zaman gerçekleşmemiştir. Alâeddîn Keykubâd ile evlenen kadının ismi 1231 yılında inşa edilen Uluborlu Cami'nin kapısının üstünde bulunan kitabesinde Tuğrulşah'ın kızı olan İsmet Hatun'dur.⁹³

4.3. Cenaze Töreni ve Matem

Hayatın içinde insanları sevindiren, mutlu eden ve kutlamalar yapmalarına sebep olan olaylar olduğu gibi insanları üzen, yıpratıcı ve dayanılması çok zor olan hadiselerde vardır. İnsanların ölümü de bu üzücü vakaların başında gelmektedir. Ölüm, hayatın içinde yer alması ve her canlının varacağı son noktayı ifade etmesi nedeniyle toplumu çeşitli ritüellerle bir araya getiren bir olgudur. İşte bu yüzden cenaze merasimleri, matem ve sonrasında eve gelen misafiri ağırlamak sosyo-kültürel yapı hakkında bilgi edinebileceğimiz önemli öğelerdendir. Ölümlere saygı ve cenaze merasimleri hem İslâm öncesi Türk Devletleri'nde hem de İslâm sonrası Türk devletleri'nde önemli bir yer oluşturmuştur. Anadolu'ya gelen ve burayı yurt edinen Türklerde de bu durum olduğu gibi sürdürülmüştür. Selçuklu Devri Anadolu kentlerinde, ölenlere cenaze merasimi düzenlenir sonrasında ebediyete uğurlanırdı.

Türk toplumunda matem merasimlerinde; baş açmak, başa toprak atmak, saç yolmak ya da kesmek, elbise yırtmak veya elbiseyi ters giymek, yüz çizmek, dövünmek, toprağa oturmak, kemer çözmek, ağıt yakmak gibi çeşitli gelenekler vardı.⁹⁴ Türk-İslâm Devletleri'nde matem ile ilgili elimizdeki bilgiler birbirine benzer ve tamamlar niteliktedir. Araştırma açısından, Erzurum'daki cenaze ve matem merasimlerini daha iyi anlamak için farklı dönemlerde ve bölgelerde hâkimiyet tesis etmiş Türk Devletlerinden örnekler vermek doğru olacaktır.

İlk örneğimiz Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın ölümünden sonra yaşananlardır. Alp Arslan'ın Seferiyye Hâtun'dan doğan ve Abbâsî veliahdı Muktedî Biemrillâh ile evlenmiş olan kızı babasının yasını tutmak amacıyla elbiselerini çıkarmış, cariyelerin saçlarını yolmuş, kendi saçlarını yolmak istemişse de halife buna engel olmuştur. Bununla birlikte o bazı ihسانlarda bulunmuş ve toprak üzerinde oturarak sürdürdüğü yas hâlini, yedi gün sonra halifenin isteğiyle sona erdirmiştir. Diğer taraftan sultanın ölüm haberi Bağdat'a ulaştığında Vezir Fahrüddeve b. Cehîr, Sahnü's Selâm denilen yerde taziye için oturmuş, üç gün devam eden taziye günlerinde Bağdat'taki çarşılar kapatılmış, en son günde de halifeden üzüntüsünü belirten bir tevkî çıkmıştır.⁹⁵

İkinci örneğimiz Büyük Selçuklu Devleti'nin önemli devlet adamlarından Cemalülmülk b. Nizamülmülk'ün cenazesidir. Matem merasimi sırasında saçlar yolunmuş, başlara toprak atılmış, atların yeleleri kesilmiş ve karalar sürünölmüştür.⁹⁶ Üçüncü örneğimiz Mısır'da hüküm sürmüş Türk hanedanlığı olan Tolunoğulları'nın ikinci emiri Humaraveyh'in matem merasimidir. Matem sırasında Emir'in cariyeleri, komutanların kadınları çığlıklar atmış, gılmanları baş örtülerini açmışlar, elbiselerini yırtmışlardır.⁹⁷ Bir diğer örnek, Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddîn Keykubâd'ın ve bütün devlet adamlarının Sultan İzzeddin Keykâvus'un cenazesi sırasında külahlarını çıkarmalarıdır.⁹⁸ Dönemin önemli kaynaklarından

⁹² İbnü'l-Esir 2022, 450; Sümer 2015, 43-44; Turan 2017, 32; Turan 2018, 227; Kesik 2018, 52.

⁹³ Abu'l Farac 1987, 528; İbn Bibi 2020, 403; Gürbüz 2004, 81; Turan 2018, 394.

⁹⁴ Yürekli 2022, 235-236.

⁹⁵ Ahmed b. Mahmûd 2011, 114; Piyadeoğlu 2012, 31; Köymen 2021, 153.

⁹⁶ İbnü'l-Cevzî 2011, 248.

⁹⁷ İbn Tağrıberdi III 1972, 64.

⁹⁸ Turan 1969, 176; Uyumaz 2014, 143.

olan Ahmed Eflaki ise, Menâkıbü'l-Ârifin'de; Mevlâna Celâleddin Rumî'nin babası Bahâeddin Veled'in ölümünden sonra Sultan Alâeddîn'in yedi gün boyunca saraydan çıkmadığını, kırk gün yas tuttuğunu ve yemek verdiğini bildirmektedir.⁹⁹ Bahsi geçen örneklerin yanında bir yakınının ölümü sonrası yas tutulmaması söz konusu olduğunda ise bu durum şiddetle kınanırdı. Örneğin, Sultan Melikşah, amcası Kavurd'u babası Alp Arslan'ın ölümü sonrası yas tutmayıp onun yerine eğlenmesinden dolayı ağır bir şekilde eleştirmiştir.¹⁰⁰

Selçuklu Devri'nde ahalinin cenaze merasimleri sade iken, Mevlevîlerin cenazeleri çok gösterişliydi. Bizzat Mevlâna Celâleddin Rumî'nin talimatıyla arkadaşı ve halifesi Şeyh Selâhüddin'in cenaze töreni sırasında beşaret ve nakkareciler görev almış, cenazenin önünde kalabalık bir şekilde mukri yani okuyucular grubu ilerlemiştir. Mevlevîlerin cenaze törenleri oldukça gösterişli ve gürültülü iken Selçuklu Devleti'nin önemli unsurlarından olan Ahilerin cenaze törenleri sade ve gürültüsüz olurdu.¹⁰¹

Erzurum'daki cenaze merasimleri de Selçukluların diğer Anadolu kentleri ile benzerlik göstermektedir. Kentte, XIII. yüzyılın sonlarında meydana gelen önemli bir cenaze merasimini Ahmed Eflâkî şöyle aktarmaktadır: Arif Çelebi, İlhanlı Hükümdarı Geyhatu'nun hanımı Paşa Hatun'un ölümünden haberdar olunca taziye için Erzurum'a gitmiştir. Arif Çelebi, Erzurum'a gelince Paşa Hatun'un akrabaları tarafından karşılanmış ve feryatlar edip ağlayarak onun ayağına başlarını koymuşlardır. Ayrıca ağlayıcılar mersiyeler söylemiş ve Paşa Hatun'un ölümünün kırkinci gününde yemekler verilmiştir.¹⁰²

Yukarıda anlatılanlardan yola çıkarak Erzurum'daki cenaze töreni ve matem merasimlerinde de eski Türk topluluklarındaki uygulamaların devam ettirildiğini söylememiz mümkündür. Ayrıca, o dönem cenaze törenlerinde yapılan çoğu şey, günümüzde neredeyse hiç değiştirilmeden devam ettirilmektedir. Ölünün ardından cenaze için toplanan ahaliye yemek verilmesi, taziyelerin kabul edilmesi ve yas tutulması sırasında yapılanlar bu duruma örnek gösterilebilir. Bu anlatılanlardan hareketle cenaze merasimleri ve sonrasındaki faaliyetlerin insanları bir araya getirdiği bununla beraber toplumda sosyal birlikteliği sağladığı da söylenebilir.

4.4. Misafirperverlik

Misafir ağırlamak, Türk toplumunda çok eski dönemlere dayanan önemli bir gelenektir. Bu gelenek sadece davetli misafir için geçerli olmayıp yolda kalanları da Tanrı misafiri düşüncesiyle eve götürerek misafir etmek şeklinde zuhur ederdi.¹⁰³ Türk toplumu, geleneksel bir yapıya sahip olduğundan misafirperverlik önem arz eden bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Misafirin kendi rızkını ve bereketini getirdiği anlayışı çoğunlukla kabul edilen bir görüştür. Türklerin, cömertlik ve misafirperverlikleri geçmişten günümüze çeşitli kaynaklarda anlatıla gelmiştir. Örneğin, Dede Korkut; "*Er malına kıymayınca adı çıkmaz*", "*Oğul babadan görmeyince sofrâ çekmez*" diyerek bu iki hususun Türk toplumu için ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır.¹⁰⁴

Türklerde misafir ağırlamak sadece erkeklerin yapması gereken bir durum değildi. Türk kadını da misafiri en iyi şekilde ağırlamak zorundaydı. Dede Korkut, misafir ağırlamak isteyen veya istemeyen kadınları şöyle anlatmaktadır.

⁹⁹ Eflâkî 1973, 22-23; Uyumaz 2014, 144.

¹⁰⁰ İbnu'l-Cevzî 2011, 189.

¹⁰¹ Turan-Kırpık 2007, 29.

¹⁰² Eflaki 1973, 270-271.

¹⁰³ İbn Fadlan 2019, 7.

¹⁰⁴ Ergin 2005, 16.

“Evin dayağı odur ki kırdan yabandan eve bir misafir gelse, kocası evde olmasa, o onu yedirir içirir, ağırlar azizler gönderir. O Ayişe, Fatıma soyundandır hanım. Ocağına bunun gibi kadın gelsin... Geldik o ki ne kadar dersin bayağıdır: Uzak kırdan yabandan bir edepli misafir gelse, kocası evde olsa, ona dese ki; kalk ekmek getir yiyelim, bu da yesin dese, pişmiş ekmeğin bekası olmaz, yemek gerektir; kadın der: Neyleyeyim, bu yıkılacak evde un yok elek yok, deve değirmeninden gelmedi der; ne gelirse benim kalçama gelsin diye elini arkasına vurur, yönünü öteye kalçasını kocasına sözünü kulağına koymaz. Ondan da sizi, hanım, Allah saklasın. Ocağınıza bunun gibi gelmesin.”¹⁰⁵

Diğer Türk toplumlarında görüldüğü üzere Anadolu’ya gelip burayı yurt edinen Türklerde de misafirperverlik önem arz eden bir durumdur. Eve gelen misafire güler yüz gösterilir, onunla sohbetler edilir, evde bulunan yiyecek ve içeceğin en güzelleri takdim edilerek layığıyla ağırlanırdı. Erzurum’da yaşayan Türk toplumunun misafirperverlik anlayışı da bu durumdan farksızdır. Erzurum insanının nasıl misafirperver olduğunu İbn Battûta’nın Erzurum gezisi sırasında aktardıklarından hareketle anlayabiliriz.

İbn Battûta, Erzurum seyahati sırasında Ahi Tuman’a ait olan zaviyede ağırlanmıştır. Bu zaviyeyi yaşı yüz otuzu geçmesine rağmen değneksiz yürüyen ve hafızası güçlü biri idare etmektedir. Bu kişi yemek sırasında misafirlerine kendisi hizmet etmiş, sadece hamam hizmetine oğullarını göndermiştir. Ertesi gün yola çıkmak için izin istediklerinde yaşlı adamın kendilerine gücenerek mâni olmaya çalıştığını ve kendilerine *“Eğer böyle yaparsanız bizim itibarımızı yok etmiş olursunuz şehirde! Çünkü konukluk en aşağı üç gün olmalı!”* diyerek zaviyede üç gün misafir olarak kaldıklarını anlatmaktadır.¹⁰⁶

Kaynaklarda geçen bilgilerden yola çıkarak misafirperverliğin geçmişten gelerek süreklilik arz eden bir yapıya sahip olduğu, Türk toplumunun ve kültürünün önemli parçası hüviyetine büründüğü sonucuna ulaşabilmekteyiz. Türk-İslâm medeniyeti incelendiğinde de meydana getirilen kurumların misafirperver bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Ahilik Teşkilatı, bu kurumların en önemlilerindedir.

Sonuç

XI. yüzyılın ilk yarısından itibaren Horasan ve Azerbaycan coğrafyasından Anadolu’ya doğru ilerleyen Türk göçleri, XIII. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Bu göçler bölgenin nüfusunda önemli sayıda artışlara sebep olmuştur. Malazgirt Zaferinden sonra uygulanan iskân politikası sayesinde Anadolu’daki kentler iktisadî ve sosyo-kültürel bağlamda yeniden şekillenmiştir. Bu şehirlerden biri olarak karşımıza çıkan Erzurum, Türk hâkimiyeti altına girdikten sonra inşa edilen yapılar çerçevesinde yeniden şekillenmiş ve Türk-İslâm kimliği kazanmıştır. Erzurum, jeostratejik konumu nedeniyle Bizans, Sasani, Arap, Gürcü ve Türkler arasındaki mücadelelere ev sahipliği yapmış, ticarî ve askerî açıdan her daim ön planla tutulmuştur. Anadolu’nun doğudaki önemli kapılarından biri olan bu şehir, hâkim olan devletler tarafından genellikle askeri üs olarak değerlendirilmiştir. Ticaret yollarının üzerinde olması da şehrin değerini daha da arttırmış, özellikle bu ticaret ağı Saltukluların Erzurum’u merkez seçmelerinin gerekçelerinden biri olmuştur. Bizans İmparatorluğu dönemi’nde ekonomik ve sosyo-kültürel olarak gerileyen kent, bu beylik devrinde ekonomik olarak gelişerek sosyo-kültürel yönden zenginleşmiştir.

Ortaçağ’da, kentlerdeki sosyo-kültürel hayat hakkında en önemli unsurlardan biri olarak karşımıza nüfusun yapısı ve sayısal olarak büyüklüğü çıkmaktadır. Anadolu’daki diğer

¹⁰⁵ Ergin 2005, 18-19.

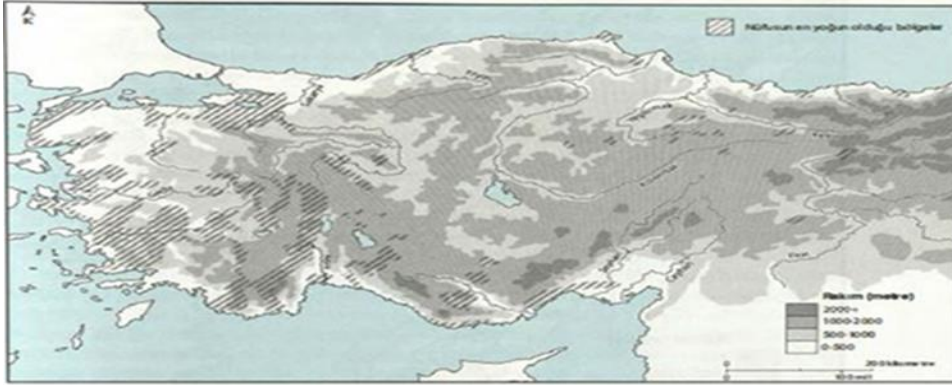
¹⁰⁶ İbn Battûta 2019, 287.

kentlerde olduğu gibi Erzurum'da da kesin nüfus sayıları vermek imkânsızdır. Bu nedenle tarihi kaynaklardan hareketle ve insanların ibadetlerini gerçekleştirdiği Ulu Camii gibi mekânların büyüklüklerine göre bazı tahminlere ulaşmak yerinde olacaktır. Ulu Camiinin kapasitesi 3000 olan Erzurum'da XII. yüzyıl sonlarında tahmini nüfusun 15000-20000 civarında olduğu söylenebilir. Elbette ki bu rakamlar farazidir. Fakat tahmini doğruya yakın çıkarımlardır. Burada Müslüman ve Hristiyan halk huzur içinde beraberce yaşamaktadır. Erzurum'da da zaviye ve medreseler bulunmakta olup bazı zaviyelerin adlarını mahallelere verdikleri görülmektedir. Erzurum'un günümüz simgelerinden biri olan ve eğitim-öğretim için XIII. yüzyılın sonlarında inşa edildiği bilinen Çifte Minareli Medresenin varlığı, halkın eğitimi ve sosyalleşmesi noktasında önemli bir yere sahiptir. Ayrıca bu medreselerde ve diğer eğitim kurumlarında çevre ülkelerden gelen dönemin ünlü ilim adamları talebe yetiştirirdi. Erzurum'da mektep hocalığı yapan ve belirli bir süre kentte kalan önemli ilim adamlarından biri de Şems-i Tebrîzî'dir.

Erzurum'daki sosyo-kültürel hayatın durumunu gösteren ve farklı dini grupların bir araya gelmesine vesile olan evlilik kurumu da halkın huzuru ve birlikte yaşaması noktasında oldukça önemlidir. Erzurum evleri, cenaze merasimleri ve misafirperverlik gibi toplum hayatının vazgeçilmez unsurları da kentin sosyo-kültürel durumunu etki eden faktörlerdendir. Her ne kadar günümüze ulaşan geleneksel Erzurum evleri 1859 depreminden sonra şekil değiştirmişse de XII. ve XIII. yüzyılda kentte inşa edilen ve varlığını hala devam ettiren anıtsal yapılar dönemin ev mimarisi hakkında bilgi vermektedir. Kentteki cenaze merasimleri ve sonrasındaki faaliyetler hem insanlar arasında sosyo-kültürel bir etkileşimin gerçekleştiğini göstermekte hem de Türklerin İslâm öncesinden kalma bazı geleneklerini devam ettirdiklerini ispatlamaktadır. İbn Battûta'nın Erzurum'a geldiği sırada Ahi Tuman'ın zaviyesinde kalması kentteki misafirperverliği anlamamız açısından önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest: Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyaneder. / The author declare no conflict of interest.

Ekler

Res. 1. VII-XII. Yüzyıllar Arasında Anadolu'da Nüfusun Yoğun Olduğu Merkezler (Haldon 2007, 27).

Res. 2. Burana Minaresi (Aykaç 2022, 162) . Damgan Minaresi (Çiçek 2021, 179).

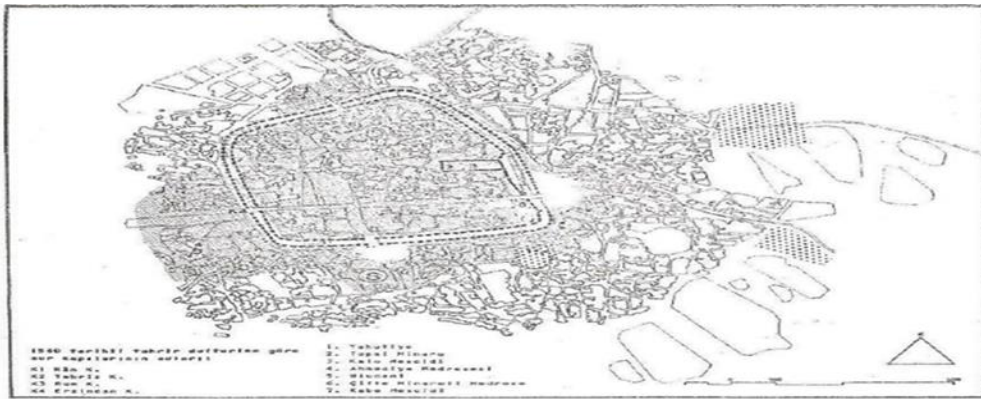
Res. 3. Kale Mescidi ve Tepsi Minare (Çobanoğlu 2001, 243).

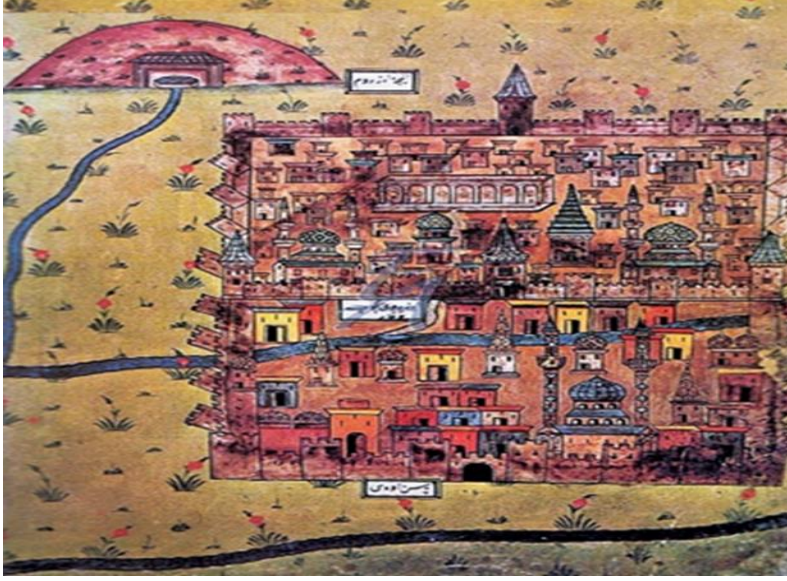
Res. 4. Erzurum Ulu Cami Dış Görünümü (<https://www.kulturportali.gov.tr/erzurum/ulu-cami823578> (erişim tarihi: 15.02.2023)).

Res. 5. Erzurum Ulu Cami İç Görünümü (<https://www.kulturportali.gov.tr/erzurum/ulu-cami823578> (erişim tarihi: 15.02.2023)).

Res. 6. Erzurum'un XI-XV. Yüzyıllar Arasındaki Fiziksel Yapısı (Tanyeli 1987, 248).

Res. 7. Erzurum'un XVI. Yüzyıldaki Fiziksel Yapısını Gösteren Minyatür (Nasûhü's-Silâhî [Nasûh-i Matrakî] 1976).

Res. 8. Erzurum'un XVIII. Yüzyıldaki Fiziksel Yapısını Gösteren Gravür (De Tournefort 1718, 111).

Res. 9. Çifte Minareli Medrese Dış Görünümü
(<https://www.kulturportali.gov.tr/erzurum/cifte-minareli-medrese> (erişim tarihi: 15.02.2023)).

Res. 10. Çifte Minareli Medrese İç Görünümü
(<https://www.kulturportali.gov.tr/erzurum/cifte-minareli-medrese> (erişim tarihi: 15.02.2023)).

Kaynakça

- Abu'l Farac, G. 1987, *Abu'l Farac Tarihi. C. II*, (Çev. Ö. Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- Ahmed Bin Mahmûd. 2011, *Selçuknâme*. (Çev. E. Merçil), Bige Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Ahmet Eflâkî. 1973, *Ariflerin Menkıbeleri (Manakib al-Ârifin) I-II*. (Çev. T. Yazıcı), Hürriyet Yayınları, İstanbul,
- Akçıl, N. Ç. 2009, "Saltuklular (Mimari)", *DİA*, (36), 56-57.
- Aksarayî, Kerîmüddîn Mahmud-İ. 2000, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. (Çev. M. Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Anonim. 2014, *Tarih- i Âl-i Selçuk-Selçuknâme*. (Çev. H. İbrahim Gök-F. Coşguner), Atıf Yayınları, Ankara.
- Aslanapa, O. 1989, *Türk Sanatı*. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Aşiroğlu, T. 1973, "Erzurum İlinin Tarihçesi." *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi I*. Atatürk Üniversitesi, 65-115.
- Aykaç, R. 2022, "Kırgızistan Burana'daki (Balasagun) Kültür Varlıklarının Durumu", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (1), 157-186.
- Bala, M. 1987, "İsfahan", *İslâm Ansiklopedisi*, V. II, 1068-1072.
- Baykara, T. 1985, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*. Vol. 614, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.
- Baykara, T. 1996, "Ulucami. Selçuklu Şehrinde İskânı Belirleyen Bir Kaynak Olarak", *Bellekten*, 60 (227), 33-58.
- Baykara, T. 2001, "Selçuklu Devri Türk Şehrinin Temel Özellikleri", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*, Bildiriler, 149-155.
- Baykara, T. 2002, "Türkiye Selçuklu Döneminde Toplum ve Ekonomi", *Türkler*, VII, 223-257.
- Baykara, T. 2014, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadî Tarihi (XI-XIV. Yüzyıllar)*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Bedirhan, Y.-Atçeken, Z. 2012, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Beygu, A. Ş. 1936, *Erzurum: Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*. Bozkurt Basımevi, İstanbul.
- Boran, A. 2001, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescitleri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Bozkurt, N. 2009. "Medrese", *DİA*, 28, 323-327.
- Cahen, C. 2012, *Osmanlılardan Önce Anadolu*. (Çev. E. Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Çeşmeli, İ. 2006, *Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Çetin, O. 2002, "İskânlarla Anadolu'nun Türk vatani haline gelmesi", *Türkler*, IX, 260-268.

- Çiçek, T. 2021, "Güzel Sanatlar Temelinde Selçuklu Camileri ve Osmanlı Camilerinin Form Olarak Farklılıklarının İncelenmesi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (72), 173-187.
- Çobanoğlu, A. V. 2001, "Kale Mescidi", *DİA*, 24: 243.
- Çolakoğlu, E. 2014, "Kent Tarihi Ve Yerel Yönetim İlişkisi Yönüyle Erzurum", *Türk İdare Dergisi*, 479, 29-57.
- De Clavijo, R. G. 1993, *Anadolu, Orta Asya ve Timur: Timur Nezdinde Gönderilen İspanyol Sefiri Clavijo'nun Seyahat ve Sefaret İzlenimleri*, (Ter. Ö. Rıza Doğrul), Ses Yayınları, İstanbul.
- De la Géorgie, Histoire*. 1849, "Depuis l'Antiquité Jusqu'au XIXe Siècle", (Fransızca Çev. M. Felicite Borosset), St. Petersburg.
- Demir, M. 2002, "Türkiye Selçuklularında Yerleşim Yapısı", *Türkler*, VI, 324-331.
- Demir, M. 2014, "Türkiye Selçuklu Şehirleşmesinin Kültürel Temelleri", *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyum Selçuklu Tarihi Kültür ve Medeniyet (Bildiriler II)* 27.30, 355-367.
- De Tournefort, J. P. 1718, *Relation D'un Voyage du Levant*, La Compagnie, Paris.
- Ebü'l Fida. 2017. *Ebü'l Fidâ Coğrafyası*. (Çev. R. Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Eğilmez, S. 2007, "Karin Bölgesi ve Thodosiopolis'in Kuruluşu/Karin Region And Foundation Of Theodosiopolis", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14.33, 183-198.
- El-Belâzurî, Ahmed bin Yahyâ. 2013, *Futûhu'l-Büldân Ülkelerin Fetihleri*. (Çev. M. Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul.
- El-Hamevî, Yakut, 1977, *Mu'cemu'l-Buldân I-IV*. Beyrut.
- Eraşar, O. 2002, "Ortaçağ Anadolu Kentleri", *Türkler*, VII, 333-343.
- Erdmann, K. 1961, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*. Berlin.
- Ergin, M. 2003, *Dede Korkut Kitabı*. Boğaziçi Yayınları.
- Evliya Çelebi. 2008, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit (2. C., 1. Kitap)*. (Haz. Y. Dağlı-S. A. Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Fazlullah, Reşidü'd-Din. 2010, *Câ'mi'üt-Tevârih Selçuklu Devleti*. (Çev. E. Göksu-H. Hüseyin Güneş), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Gök, Y.-Kayserili, A. 2013, "Geleneksel Erzurum Evlerinin Kültürel Coğrafya Perspektifinden İncelenmesi", *Eastern Geographical Review* 18.30, 175-217.
- Göksu, E. 2009, "Kösedağ Savaşı (1243)", *Pursuit of History*, 1(2), 1-14.
- Görür, M. 2002 "Selçuklu ve Beylikler Döneminde Aksaray Şehri", *Türkler*, VIII, 201-207.
- Grousset, R. 2005, *Başlangıcından 107'e Ermenilerin Tarihi (Histoire del' Armenie desoriginesa 1071)*. (Çev. S. Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul.
- Günaşdı, Y. 2015, "Erzurum Kalesi Kazısı", Bailey, Janette Tripp, Birol Can, and Mehmet İşikli, eds. *International Symposium on East Anatolia—South Caucasus Cultures: Proceedings II*, Cambridge Scholars Publishing, 343-360.

- Gündoğdu, H. 2018, “Tarihi Geçmişle Erzurum Kalesi”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 3, 177-211.
- Gürbüz, O. 2014, *Anadolu Selçukluları Döneminde Erzurum (1202-1318)*. Aktif Yayınları, Ankara.
- Gürbüz, O. 2016, “Kalîkalâ-Erzen İsimlerinin Menşei ve Erzurum’un Fethine Dair Bazı Değerlendirmeler”, *İLTED*, 46, 131-143.
- Haldon, J. 2007, *Bizans Tarih Atlası*. (Çev. A. Özdamar), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Honigmann, E. 1970, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. (Çev. F. Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- İbn Battûta Tanci, Ebû Abdullah Muhammed. 2019, *İbn Battûta Seyahatnamesi*. (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- İbn Bibi. 2020. *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*. (Çev. M. Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- İbnu'l-Cevzî, Sıbt. 2011, *Mir'âtü'z-zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, (Çev. A. Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- İbnü'l-Esir. 1986, *el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi İslam Tarihi*, (Çev. A. Özaydın). Bahar Yayınları, İstanbul.
- İbn'ül Esîr. 2022. *El-Kamil'de Selçuklular*. (Çev. A. Özaydın), Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- İbn Fadlan. 2019, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. (Çev. R. Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul
- İbn Tağrîberdî, 1972, *En-Nucûmu'z-Zâhire, I-XVI*. (Tah. C. Şeyyâl-F. Muhammed Şâlût, İ. Ali Tarhan, C. Muhammed Mahrez), Dâru'l-kutub el-Mısıriyye, Kahire.
- İnce, İ. 2008, “Ridde”, *DİA*, 35, 88-91.
- Kafesoğlu, İ. 1953. “Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti (1015-1021)”, *Fuad Köprülü Armağanı*, 225-274.
- Kara, F. 2017, “Saltuklu Dönemi Erzurum Kitabeleri”, *Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi*, 43, 359-384.
- Karamağaralı, H. 1971. “Erzurum Hatuniye Medresesi'nin Tarihi ve Banisi Hakkında Mülâhazalar”, *SAD, Malazgird Zaferi Özel Sayısı*, 209-247.
- Karpuz, H. 1976, *Erzurum'da Türk-İslam Yapıları*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Kemaloğlu, M. 2015, “XI.-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Eğitim-Öğretim (Medreseler)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2.5, 89-106.
- Kesik, M. 2018, *Anadolu Türk Beylikleri*. Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- Kındıgılı, M. L. 2018, “Orta Asya’dan Anadolu’ya Bir Miras: Erzurum İç Kale Minaresi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (62), 251-282.
- Konukçu, E. 1989, “Tarih’de Erzurum”, *Şehr-i Mübarek Erzurum*, Ankara. 1-133.
- Konukçu, E. 1992, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*. Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı, Ankara.
- Konyalı, İ. H. 1960, *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*. Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları, İstanbul.

- Köse, B. A. 2022, "Orta Çağ Erzurum-Kafkasya Ticaret Yolları Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih ve Tarihçi*, 1.1, 160-175.
- Köymen, M. A. 2021, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Alp Arslan ve Zamanı, C. III*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kuban, D. 1968, "Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, VII, 53-73.
- Kuran, A. 1969, *Anadolu Medreseleri C. I*. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fak. Yayınları.
- Küçük, C. 1995, "Erzurum", *DİA*, 11, 321-329.
- Kürkçüoğlu, E. 2007, *Ortaçağ'da Erzurum (V-XV. Yüzyıllar)*. Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum.
- Marco Polo. 2017, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*. (Çev. Ö. Güngören), Yol Yayıncılık, İstanbul.
- Merçil, E. 2000, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Metin, T. 2014, "The Impact Of City Formation In Great Seljuks On The City Culture Of Anatolian Seljuks", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 26 (1), 357-370.
- Metin, T. 2020, *Selçuklu Çağında Yaşamak Orta Çağ Türk Şehri*. Kronik Kitap, İstanbul.
- Nasûhü's-Silâhî [Nasûh-i Matrakî]. 1976, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn* (Nşr. Hüseyin G. Yurdaydın), Ankara.
- Ocak, A. Y. 1978, "Zaviyeler (Dini, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme)", *Vakıflar Dergisi*, XII, 247-269.
- Ocak, A. Y. 2015, "13-16. Yüzyıllarda Anadolu Şehirlerinde Dinî-Sosyal Hayat", *Anadolu Selçukluları Ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 1-2*, (Eds. A. Yaşar Ocak-A. Uzay Peker), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 249-265.
- Okuyan, A. 2019, "Şehir Tarihi Açısından Anadolu Selçuklu Şehirlerinin Sosyal ve Fiziki Yapısı", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, 39-64.
- Ögel, B. 2001, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 4. Baskı, İstanbul.
- Özcan, K. 2006, "Anadolu-Türk Kent Tarihinden Bir Kesit: Selçuklu Döneminde Anadolu-Türk Kent Model(ler)i", *Bilig (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi)*, 38, 161-184.
- Özcan, K. 2007, "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Modelleri", *İtüdergisi/a*, 6 (1), 3-15.
- Özçelik, S. 2000, "Osmanlı İç Hukukunda Zorunlu Bir Tehir (Mürted Maddesi)", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 11.11, 347-438.
- Özen, F. 2016, "İlhanlılar Devrinde Erzurum", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 56.2, 256-286.
- Özkan, H. 2000, *XI-XII. Yüzyılda Anadolu Türk Mimarisinin Oluşumunda Doğu Anadolu'nun Rolü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,(Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Özkan, H. 2016, *Saltuklu Mimarisi*. Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.

- Pamuk, B. 2006, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*. IQ Yayınları, İstanbul.
- Pehlivan, M. 1984, *Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Piyadeoğlu, C. 2012. "Büyük Selçuklular Dünyasında Yas Tutma Âdetleri ve Taziye Merasimleri", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (03), 29-41.
- Râvendî, Muhammed b. Ali. 1364hş/1985, *Râhat-Ûs-Sudûr ve Âyet-Ûs-Sürûr*. (Nşr. M. İkbâl), Tahran.
- Râvendî, Muhammed b. Ali. 2020, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü'Sürûr C. I-II*. (Çev. A. Ateş), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ouentin, S. S. 2006, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*. (Çev. E. Özbayoğlu), DAKTAV, Antalya.
- Sevgen, N. 1959, *Anadolu Kaleleri I. Cilt*, Doğu Matbaa, Ankara.
- Sevim, A. 2000, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Sinclair, T. A. 1989, "Eastern Turkey: An Architectural And Archaeological Survey", *Eastern Turkey*, 1-578.
- Solmaz, G. 1999, "Ortaçağda Erzurum Kalesi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 12, 231-249.
- Solmaz, S. 2011, "Danişmendlilerin İskân Politikası", İçinde M. Hacı Gökmen (Editör), *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine* ss, 145-165.
- Subaşı, Ö. 2016, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Güçlü Bir Kadın: Gürcü Hatun Tamara/In Turkey Seljuk State a Strong Woman: Georgian Lady Tamara", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13.33, 384-401.
- Subaşı, Ö. 2022, "Evlilik Bağlamında Türk-Gürcü İlişkisi: Erzurum Örneği", *Tarih ve Tarihçi*, 1.2, 41-55.
- Sümer, F. 2015, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Şaman, D. N. 2013, "Ortaçağ'da Anadolu'nun eğitim mekânları: Selçuklu medreseleri-Darüşşifalarından örnekler", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi-Hacettepe University Journal Of Education*, 28.2, 429-443.
- Şeşen, R. 2001, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tanyeli, U. 1987, *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci 11-15. Yüzyıl*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, (Doktora Tezi), İstanbul.
- Tavernier, J. B. 1980, *XVII Yüzyıl Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*. (Trc. E. Gültekin), Kervan Kitapçılık, İstanbul.
- Togan, A. Z. V. 1987, "Herat", *İslâm Ansiklopedisi*, V. I, 429-442.
- Togan, A. Z. V. 2019, *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Topal, N. 2006, "Karamanoğulları Döneminde Aksaray'da İskân ve Mahalleler", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 20, 207-216.

- Tozlu, S.-Küçükkuşurlu, M. 2002, "Erzurum Evleri (Tarihi Kayıt ve Şahitlere Göre)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 9.20, 313-329.
- Turan, O. 1969, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Turan, O. 2009, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Turan, O. 2017, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Turan, O. 2018, *Selçuklular Zamanında Türkiye*. Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Turan, R.-Kırpık, G. 2007, "Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, (Eds. Hakkı Acun), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 19-47.
- Uluçam, A. 2012, "Erzurum Ulucamii", *DİA*, 42, 101-102.
- Urfalı Mateos. 2019, *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. (Çev. H. D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Uysal, A. O. 1990, "Anadolu Selçuklularından Erken Osmanlı Dönemine Minare Biçimindeki Gelişmeler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 33 (1-2), 505-533.
- Uyumaz, E. 2014, "Selçuklu Türkiye'sinde Defin ve Taziye Merasimlerine Dair", *Osman Turan ve Selçuklular Tyb Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, s.12, 139-153.
- Ünal, H. R. 2002. "Erzurum Hatuniye (Çifte Minareli) Medrese", *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, (Eds. Doğan Kuban), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Von Rubruck, W. 2019, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 13. Yüzyılda İstanbul'dan Karakurum'a Yolculuk*. (Çev. E. Ayan), Kronik Kitap, İstanbul.
- Vryonis, S. 1971, *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor and the process of Islamization from the eleventh through the fifteenth century*. University of Californiarnia Press.
- Yalçın, O. 1992, *Erzurum ve Doğu Anadolu Bölgesi*. Özyürek Basım ve Yayınevi, İstanbul.
- Yinanç, M. H. 1944, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*. Vol. 1. Bürhaneddin Matbaası, İstanbul.
- Yürekli, T. 2022, "Memlûklerde Matem Geleneği", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 41 (71), 225-245.
- <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/cifte-minareli-medrese> (erişim tarihi: 15.02.2023).
- <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/erzurum/gezilecekyer/ulu-cami823578> (erişim tarihi: 15.02.2023).